

Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ - Α. ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ
ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ
ΤΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥ

Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου
Ρόδος, 1 - 4 Νοεμβρίου 2002

ΑΘΗΝΑ 2004

Η Συμβολή του Ωρωπού στη Μελέτη των Οικισμών του Αιγαίου της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου

Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν

Τα τελευταία χρόνια τα αρχαιολογικά δεδομένα αυξάνονται με αλματώδεις ρυθμούς, όπως άλλωστε και οι δημοσιεύσεις, τόσο οι πρωτογενείς όσο και οι δευτερογενείς. Είναι αυτονόητο ότι τα παραπάνω ισχύουν και για την περίοδο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου. Τα νέα ευρήματα και οι νέες προσεγγίσεις μας επιτρέπουν να έχουμε μία διαφορετική θεώρηση της πολιτιστικής, κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Είναι γνωστό ότι η μεγάλη στροφή στη μελέτη της πολιτιστικής και κοινωνικής ιστορίας των πρώιμων ιστορικών χρόνων τοποθετείται στη δεκαετία του 1970. Προς αυτή την κατεύθυνση συνέβαλαν καθοριστικά οι πρώτες συνθετικές αρχαιολογικές μελέτες για την περίοδο των V. Desborough¹, A. Snodgrass² και J.N. Coldstream³. Τη δεκαετία αυτή εγκαταστάθηκαν ερευνητικά προγράμματα με διεπιστημονική προσέγγιση, όπως λ.χ. το Minnesota Messenia Expedition, που οδηγούν στην υποδειγματική ανασκαφή και δημοσίευση των Νιχωρίων⁴, ενώ παράλληλα διενεργούνται ανασκαφές κεφαλαίων σημασίας για την καλύτερη κατανόηση της περιόδου. Στα τέλη της δεκαετίας αυτής οι μελέτες του Snodgrass θα οδηγήσουν σταδιακά την έρευνα σε νέα τροχιά, καθώς καθίσταται σαφές ότι είναι ανάγκη τα

ευρήματα να μελετώνται σε συνάρτηση με το χωρο-χρονικό τους περιβάλλον, λαμβάνοντας υπόψη μία σειρά από αντικειμενικά κριτήρια, ανάμεσά τους και το ποσοτικό⁵.

Τη δεκαετία του 1980 οι γνώσεις μας για τον ελκικό πολιτισμό και τις αντιλήψεις για την αρχιτεκτονική, τα ταφικά έθιμα και την ιδεολογία των λεγόμενων Σκοτεινών Αιώνων αλλάζουν δραστικά με την ανακάλυψη του λεγόμενου ηρώου στη θέση Τούμπα, στο Λευκαντί⁶. Έκτοτε η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έπαψε να μας ξαφνιάζει. Αυτό, σε συνδυασμό με τις νέες προσεγγίσεις του προκλασικού υλικού από τους μελετητές, οδήγησε την έρευνα σε νέες κατευθύνσεις.

Μία από τις ανασκαφές των τελευταίων ετών, που αναντίρρητα παρέχει νέα στοιχεία για την καλύτερη κατανόηση των πρώιμων ιστορικών χρόνων, ιδιαίτερα στα πεδία της οικιστικής και αρχιτεκτονικής οργάνωσης και τις αντιλήψεις ορισμένων κοινωνικών ομάδων της εποχής εκείνης είναι αυτή που έχω την τύχη να διευθύνω στη Σκάλα Ωρωπού, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας⁷. Όπως έχω υποστηρίξει παλαιότερα, βασιζόμενος τόσο στις φιλολογικές μαρτυρίες (Θουκυδίδης [II, 23, 3], Αριστοτέλης [Στ. Βυζ., λ. *Τανάγρα, Ωρωπός* Rose, *Arist. Fr.* 613] και Στράβωνα [IX, 404]), όσο και τα αρχαιολογικά

¹ Desborough 1952-1964-1972.

² Snodgrass 1971-1977-1980.

³ Coldstream 1968-1977.

⁴ McDonald *et al.* 1983.

⁵ Snodgrass 1987.

⁶ Popham *et al.* 1982β.

⁷ Mazarakis Ainián 1998-2002α-2002β-Μαζαράκης Αινιάν 2000-*Έργα* 1996, 27-38-1997, 24-34-1998, 24-36-1999, 32-39-2000, 38-47-2001, 26-37-2002, 18-21-2003, 21-25-*ΠΑΕ* 1996, 21-124-1997, 47-77-1998, 51-81-1999, 47-64-2000, 41-61.

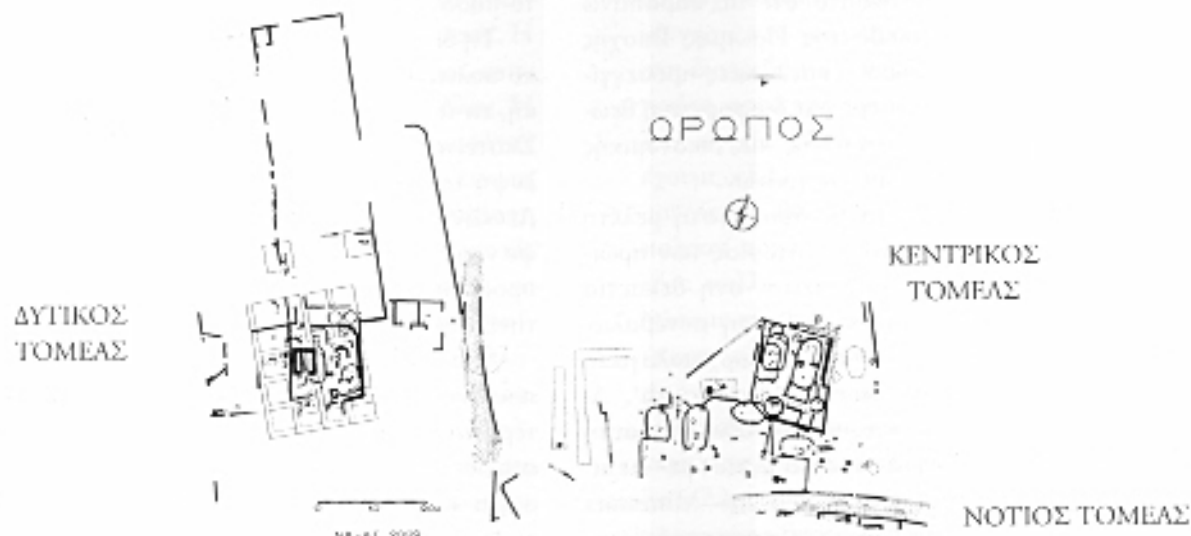
δεδομένα, ο προκλασικός Ωρωπιός θα πρέπει να ταυτιστεί με την ομηρική Γραία (*Ιλιάδα* Β, 498)⁸.

Η θέση είχε εν μέρει ερευνηθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1980, από την Αλίκη Δραγώνα⁹ και συνεχίστηκε από το 1996 κ.ε.ξ., υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (**εικ. 1**)¹⁰. Στον κύριο τομέα της ανασκαφής ήρθε στο φως ένα εκτεταμένο συγκρότημα εργαστηρίων για την κατεργασία μετάλλων, που ήταν σε χρήση από τα μέσα του 8ου έως τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. Φαίνεται πώς οι συχνές και ενίοτε καταστρεπτικές πλημμύρες ανάγκασαν τους κατοίκους της περιοχής να εγκαταλείψουν οριστικά το συγκεκριμένο χώρο και να μετακινηθούν αρχικά νοτιότερα, και μερικές δεκαετίες αργότερα, ύστερα από νέες πλημμύρες, ανατολικότερα, στη θέση της

πόλης του Ωρωπού των κλασικών χρόνων¹¹, ενώ στην περιοχή του προκλασικού οικισμού αναπτύχθηκε το δυτικό νεκροταφείο της νέας πόλης¹².

Τα αρχαιολογικά δεδομένα

Όσοι στον Κεντρικό (**εικ. 2-5**) όσο και στον Δυτικό Τομέα (**εικ. 6-8**) της ανασκαφής διαπιστώθηκε η παρουσία επτά επάλληλων φάσεων - η πρώτη δίχως αρχιτεκτονικά λείψανα - που εκτείνονται, όπως πιστοποιούν τα κινητά ευρήματα, από τα μέσα του 8ου έως και τα τέλη περίπου του 7ου αι. π.Χ. Αξίζει πάντως να μνημονευτεί ότι στον Δυτικό Τομέα συνελήθησαν και μεμονωμένα ευρήματα του τέλους του 10ου και του 9ου αι. π.Χ. (οκόφρος με κρεμάμενα ημι-

Εικ. 1. Τοπογραφικό διάγραμμα ανασκαφής (σχ. Αλ. Γούναρη - Ν. Καλλιωνίδη, 2002).

⁸ Mazarakis Ainian 1998, 210-214· 2000α, 13-36. Βλ. παλαιότερα Wilamowitz-Möllendorf 1886, 100· Πετράκος 1968, 19-20· 1992, 5· 1997, 488· Weister 1985, 131-136· Δραγώνα, 1994, 45· Cosmopoulos 1995, 18· Knoepfler 2000, 95, σημ. 54. Γενικά περί Γραίας βλ. Bakhuizen 1985, 180-191 και *RF*: VII², 1912 (J. Miller). Η Γραία ταυτιζόταν με την Τυνάγρα από τους Καλλίμαχο (Στ. Βοξ. λ. *Τυνάγρα*), Στ. Βοξάντιο (λ. *Τυνάγρα*) και Πουσανία (IX, 20, 1-2). Κατά της συσχέτισης του Ωρωπού με τη Γραία είναι οι Wallace (1979, 42-43, 106), Fossey (1990) κ.ά.

⁹ Δραγώνα 1994, 43-45.

¹⁰ Θυμείς ευχαριστίες οφείλω προς το Συμβούλιο της Εταιρείας, που στηρίζει το ανασκαφικό πρόγραμμα. Η Β' ΕΠΚΑ μας διευκολύνει σημαντικά και ευχαριστώ ιδιαίτερα την αρχαιολόγο Δρ Π. Αγαλλοπούλου για την πολύτιμη υποστήριξη της. Ευθυμώ να ευχαριστήσω όλους τους συνεργάτες του ανασκαφικού προγράμματος, αρχαιολόγους, αρχιτέκτονα, τοπογράφο και συντηρητές και τους πολυάριθμους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς φοιτητές χάρη στους οποίους τόσο η ανασκαφή όσο και η μελέτη προοδεύουν με ικανοποιητικούς ρυθμούς. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στους χορηγούς του προγράμματος, τα Ιδρύματα Ψόχη, Ι. Κοσσιποπούλου, Institute for Aegean Prehistory και Shelby White - Leon Levy Program for Archaeological Publications, καθώς και στον νεοσύστατο Δήμο του Ωρωπού.

¹¹ Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης: Travlos 1988, 304, εικ. 378· Πετράκος 1992, εικ. 2. Σωστικές ανασκαφές: Χρυσ. στο *ΑΔ* από το 1977 κ.ε.ξ., Ιστορία του Ωρωπού: Πετράκος 1968, 6-58· 1992, 5-11. Fossey 1988, 28-42.

¹² Παλιωτόρη 1998.

Εικ. 3. Άποψη κτιρίων Α και Β-Γ, από δυτικά (φωτ. Αλ. Δραγώνα, 1985).

Οικιστικές φάσεις 2-7

Όπως προαναφέρθηκε, τα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήρθαν στο φως δεν ανήκουν όλα σε μία οικιστική περίοδο. Συνολικά ήρθαν στο φως στον μεν Κεντρικό Τομέα οκτώ ελλειψοειδή, έξι κυκλικά, ένα αψιδωτό και ένα ορθογώνιο οικοδομήματα (Α-ΙΖ), στον δε Δυτικό, επτά ελλειψοειδή, έξι κυκλικά (τα τρία από αυτά σώζονται αποσπασματικά) και δύο ορθογώνια (Η-ΛΑ). Χαρακτηριστικό και των δύο τομέων αποτελούν οι πολυάριθμοι περίβολοι. Η πλειονότητα των ελλειψοειδών κτιρίων ακολουθεί Β-Ν προσανατολισμό και η είσοδός τους βρισκόταν προς νότον (εξάιρεση αποτελούν τα Ε και ΙΣΤ, και ενδεχομένως το αψιδωτό Δ). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη συγκέντρωση καμπυλόγραμμων κτιρίων των πρώιμων ιστορικών χρόνων του ελλαδικού χώρου. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αδρά κατεργασμένους λίθους και έφεραν ανωδομή από ωμές πλίνθους. Συνήθως στην είσοδο υπήρχε κατώφλι από αδρά κατεργασμένους λίθους, το οποίο φαίνεται ότι χρησίμευε και ως προστασία κατά των συχνών πλημμύρων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στοά από ξύλινους στύλους, που περιθείει το ελλει-

ψοειδές κτίριο Α, το οποίο, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, χρησίμευε ως εργαστήριο μεταλλοτεχνίας. Τούτο αποτελεί ένδειξη ότι το περιστύλιο του αρχαίου ελληνικού ναού έχει τις ρίζες του στην κοομική αρχιτεκτονική των πρώιμων ιστορικών χρόνων¹⁵.

Φάση 2 (Καστανή)

Κεντρικός Τομέας (εικ. 2-5). Στο β' μισό του 8ου αι. ανάγεται ο πρώτος ακανόνιστος περίβολος, στο εσωτερικό του οποίου οικοδομείται ένα ελλειψοειδές κτίριο (I), διαστ. 7,30X4,20 μ., και πιθανώς ένα αψιδωτό κτίριο (Δ) στα ΝΔ, το οποίο όμως σώζεται τελείως αποσπασματικά. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα λίθινο δισκοειδές βαρέδι (εικ. 9)¹⁶. Βρέθηκε πάνω στο λίθινο κατώφλι του κτιρίου I, μαζί με μία τριγωνική φοινικική χάνδρα από ναλόμαζα. Πάνω στη μία όψη ήταν χαραγμένο επί τα λαϊά το όνομα του κτήτορά του, *Πειθάλλμος*, σε πτώση γενικής. Το ερήμμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί συγκαταλέγεται ανάμεσα στις παλαιότερες ελληνικές επιγραφές, αλλά επιπλέον επειδή το αλφάβητο είναι ευβοϊκό (πεντασκέλες Μ), υπογραμμίζοντας τις στενές σχέσεις των Ωρωπίων με τους Ευβοείς (βλ. παρακάτω).

Δυτικός Τομέας (εικ. 6-8). Στην ίδια φάση, ανάγεται ο παλαιότερος περίβολος, ένας κεραμεικός κλίβανος¹⁷, και ένα καμπυλόγραμμο οικοδομήμα (ΚΕ) προσανατολισμένο προς Ν, από το οποίο σώζεται σε καλή κατάσταση μόνον ο πίσω αψιδωτός τοίχος. Οι διαστάσεις του οικοδομήματος, εφόσον το αποκαταστήσουμε ως ελλειψοειδές, πρέπει να ήταν 6,50X3,60 μ. περίπου. Το ικανό πλάτος του τοιχοβάτη (περ. 0,65 μ.) επιτρέπει τη διατύπωση της υπόθεσης ότι η πλίνθινη ανωδομή κάλυπτε την εξωτερική πλευρά του θεμελίου, ενώ η εσωτερική ενδέχεται να αντιπροσωπεύει θρανίο.

Φάση 3 (Ερυθρή)

Κεντρικός Τομέας (εικ. 2-5). Κατά την επόμενη φάση, που χρονολογείται ακόμη στην ΥΓ περίοδο, αναεώθηκε ο περίβολος και συνεχίστηκε η χρήση του κτιρίου I. Βορειότερα οικοδομήθηκε το κυκλικό ΙΑ, διαμ. 2,80 μ., νοτιότερα το ελλειψοειδές Ε, διαστ. 6X4 μ. Το τελευταίο είναι προσανατολισμένο προς ανατολάς.

¹⁵ Για την καταγωγή του περιστυλίου βλ. Mazarakis Ainiian 1997, 278-279- 2001, 147-148.

¹⁶ Πετράκος 1997, 486, αρ. 769. Μαζαράκης Αντιάν - Ματθαίου 1999.

¹⁷ *Έργα* 2000, 46 εικ. 44. ΠΑΕ 2000, 58, πίν. 31.

Δυτικός Τομέας (εικ. 6-8). Την ίδια περίοδο ανανεώθηκε ο παλαιότερος περίβολος και μάλιστα επεκτάθηκε. Ο σχεδόν τετράγωνος περικλειστος χώρος, πλευρικής 12,50 μ. περίπου, καταλάμβανε τότε έκταση περίπου 155 τ.μ. Στο εσωτερικό του οικοδομήθηκαν τρία νέα καμπυλόγραμια κτίρια, το ένα δίπλα στο άλλο και με προσανατολισμό προς νότον. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα Α και Δ σκέλη του περιβάλλου δεν περικλείουν τα κτίρια, αλλά εφάπτονται πάνω στον πίσω καμπύλο τοίχο των κτιρίων ΚΣΤ και Κ, αντίστοιχα.

Το ανατολικότερο κτίριο είναι κατά πάσα πιθανότητα αιθυσιακό (ΚΣΤ). Το οικοδόμημα σώζεται σε μήκος 5,10 μ. και το πλάτος του πρέπει να ήταν 3,30 μ. περίπου. Στο εσωτερικό, σε επαφή με την αιθίδα, βρέθηκε ένα θρανίο, υπερυψωμένο σε σχέση με το αρχικό δάπεδο, κάτι που δηλώνει ότι η κατασκευή αυτή ηρουστέθηκε σε β' φάση. Το κεντρικό ελληνοσειδέες οικοδόμημα (ΠΗ), παράλο που είναι μικρό (5,30X3 μ.), παρουσιάζει εξαιρετικά επιμελημένη τοιχοποιία από κατεργασμένους ορθογώνιους λίθους. Εσωτερικά, κατά μήκος του Α τοίχου, αναγνωρίστηκε θρανίο από αδρή κατεργασμένους λίθους, πλάτους 0,60 μ., το οποίο σε β' φάση αντικαταστάθηκε από λιθινή κατασκευή πλάτους 1 μ., που κάλυψε το μεγαλύτερο τμήμα του δαπέδου και του αιθυσιακού χώρου (βλ. φάση 4). Το δυτικό ελληνοσειδέες κτίριο (Κ) ήταν μεγαλύτερο. Το μήκος του είναι περίπου 9 μ., ενώ το πλάτος υπολογίζεται ότι δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 4 μ. Στο εσωτερικό του κτιρίου, κατά μήκος του Α τοίχου και της αιθίδας απαντήθηκαν διάσπαρτες κροκάλες, που εικάζουμε ότι ανήκουν σε περιφερικό θρανίο, ανάλογο με εκείνο που βρέθηκε στο εσωτερικό του κτιρίου ΠΗ.

Φάση 4 (Κίτρινη)

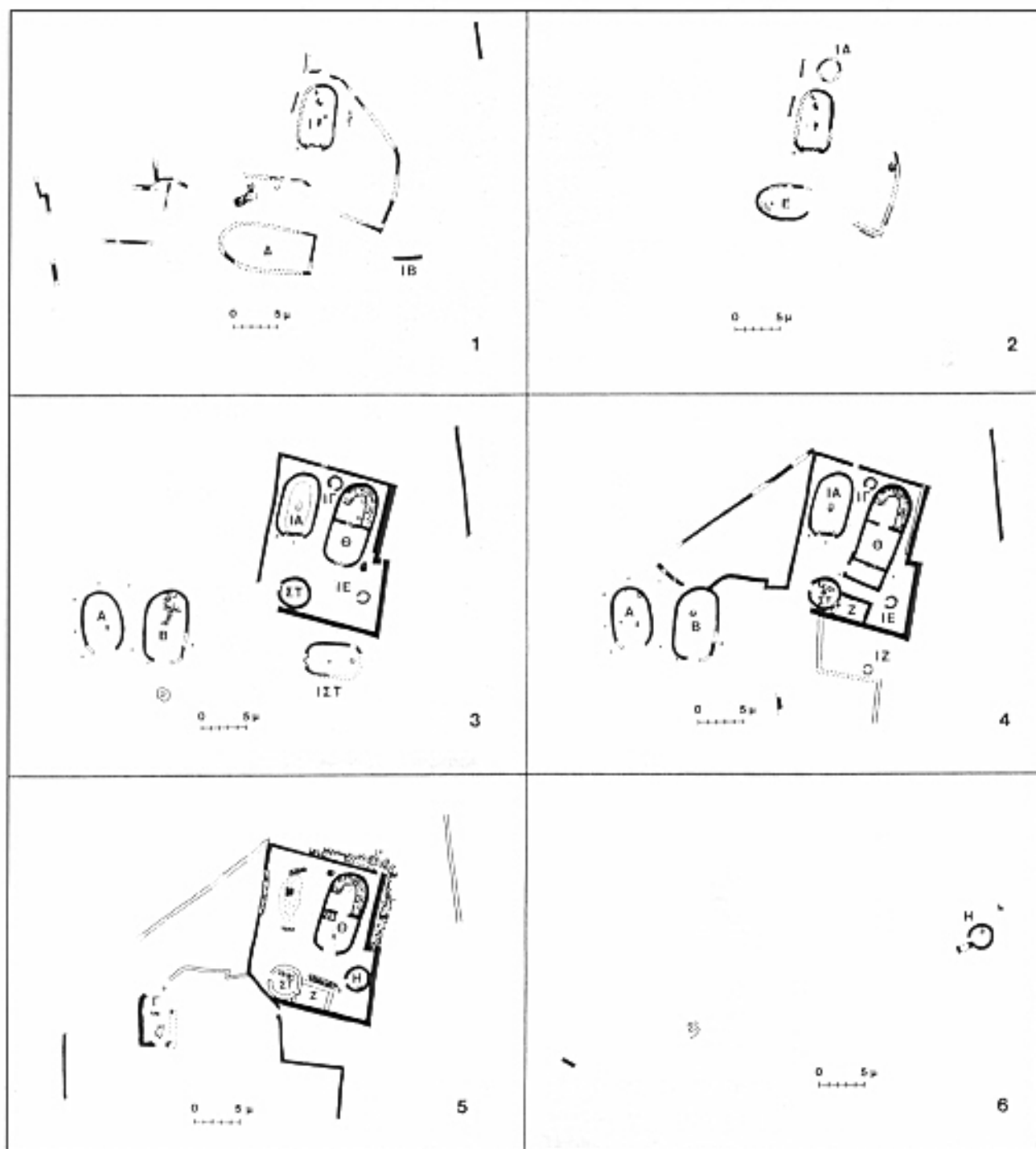
Κεντρικός Τομέας (εικ. 2-5). Η φάση αυτή σχετίζεται με τη ριζική αναδιοργάνωση του χώρου. Τον ακανόνιστο περίβολο της δεύτερης φάσης διαδέχεται ένας ιδιαίτερα προσεγμένος ορθογώνιος περίβολος, μέγ. διαστ. 17X14 μ. περίπου, που περικλείει τα κυκλικά Π (διάμ. 1,70 μ.), ΙΕ (διάμ. περ. 1,80 μ.), και ΣΤ (διάμ. 3,85 μ.), καθώς και τα ελληνοσειδέα ΙΑ (7,20X4,50 μ.) και Θ (9,80X4,70 μ.). Ένας δεύτερος οικοδομικός πυρήνας κατασκευάστηκε ανατολικότερα (ελληνοσειδέα Α [7X4,60 μ.] και Β [8,50X4,60 μ.]) (εικ. 3), ενώ νότια του περιβάλλου υπήρχε ένα ακόμη ελληνοσειδέες, το ΙΣΤ (7X4 μ. περίπου), στραμμένο προς δυσμάς.

Οι ανασκαφές και η Έρευνα Μαγνητικής Επιστημολογίας τεκμηρίωσαν ότι το κτίριο Α (εικ. 3, σε

Εικ. 4. Αεροφωτογραφία Κεντρικού Τομέα (φωτ. Κ. Μαζαράκη Αινιάδος, 1998).

πρώτο πλάνο) χρησιμοποιεί ως εργαστήριο μεταλλοτεχνίας ενώ τα κτίρια Β (εικ. 3, σε δεύτερο πλάνο) και ΙΣΤ φαίνεται ότι ήταν κατοικίες. Ο προσδιορισμός του κτιρίου ΙΑ, είναι περισσότερο αινιγματικός. Μολονότι δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι είχε λατρευτική χρήση, καθώς στο εσωτερικό του απαντήθηκαν αλληπάλληλα δάπεδα από καθαρή στάχτη, που δημιουργήθηκαν από τους συχνούς καθαρισμούς μιας μεγάλης κεντρικής εστίας, εντούτοις, τα κινητά ευρήματα στηρίζουν περισσότερο την ερμηνεία του ως κατοικία. Αντίθετα, κάποια ασυνήθιστα για τον Ωρωπό ευρήματα από το μεγαλύτερο κυκλικό κτίριο ΣΤ, όπως ένας αιγυπτιακός σκαραβαίος από φυγεντιανή, ένα πήλινο ειδώλιο αλόγου και μία χάλκινη πόρπη, καθώς και ένα κτιστό θρανίο από μεγάλους ποταμίσιους λίθους, που αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του χώρου, δηλώνουν ότι το εν λόγω οικοδόμημα είχε κατά πάσα πιθανότητα λατρευτικό προσομοίω. Η χρήση των υδραυ-

Εικ. 5. Αποκατάσταση αρχιτεκτονικών φάσεων Κεντρικό Τομέα (σχ. Α. Μαζαράκη Αιγιάλιος, 2003).

των κυκλικών κτισμάτων δεν αποσαφηνίστηκε αλλά εικάζουμε ότι ήταν αποθηκευτικοί χώροι (σιροί). Το πιο επιβλητικό οικοδόμημα που περιβάλλει ο περίβολος, το κτίριο Θ, δεν φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με βιοτεχνικές δραστηριότητες. Οι συγκριτικά μεγάλες διαστάσεις

του, η ιδιαίτερα προσεγμένη κατασκευή του, οι συνεχείς μετασκευές, η εσωτερική διαίρεση σε τρία διαμερίσματα, οι ενδείξεις για την παρουσία κεντρικής εστίας και το επιβλητικό θρανίο στο πίσω δωμάτιο πλάτους 1 μ. προσδίδουν στο οικοδόμημα ξεχωριστή σημασία. Τούτο

Εικ. 7. Αποψη Δυτικού Τομέα
(φωτ. Α. Μαζαράκη Αιγιάος, 2001).

Εικ. 8. Αποψη Δυτικού Τομέα
(φωτ. Α. Μαζαράκη Αιγιάος, 2001).

που είχε υπό την εποπτεία του τον εργαστηριακό χώρο και τον έλεγχο της παραγωγής²¹.

Η σύγκριση με τη βιοτεχνική ουνοικία των Πιθηκουσοών είναι επιβεβλημένη· εκεί, ανάμεσα στα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας ανασκαφίστηκε και ένα αφιδωτό οικοδόμημα, που ταυτίζεται με κατοικία (αρ. Ι). Διαθέτει ένα θρανίο στο πίσω αφιδωτό δωμάτιο και περιείχε διακοσμημένους κρατήρες με παραστάσεις αλόγων. Τα τελευταία, αν δεχτούμε ότι αποτελούν σύμβολο της ευβοϊκής αριστοκρατίας, των ιππέων και των ιπποβοιών, υπογραμμίζουν την ιδιαίτερη λειτουργία και αιτιού του οικοδομήματος.²²

Δυτικός Τομέας (εικ. 6-8). Κατά την περίοδο αυτή, έγιναν, όπως φαίνεται, κάποιες τροποποιήσεις στον περιβόλο στα ΝΑ, εξωτερικά του κτιρίου **ΚΣΤ**, και στα ΒΔ. Πράγματι, στη ΒΔ γωνία του περιβόλου, βρέθηκαν δύο τμήματα καμπύλου τοίχου που εικάζεται ότι αντιπροσωπεύει ό,τι απέμεινε από ένα μικρό κυκλικό οικοδόμημα, **Λ**. Αν η απόδοσή του σε αυτή τη φάση είναι ορθή, τούτο θα σήμαινε ότι το κτίσμα αυτό ενσωματώθηκε στη ΒΔ γωνία του περιβόλου. Εσωτερικά της αφίδας του αφιδωτού κτιρίου **ΚΣΤ**, κατασκευάστηκε λίθινο θρανίο. Όπως προαναφέρθηκε, την ίδια περίοδο το θρανίο του ελλειψοειδούς **ΙΘ** αντικαταστάθηκε από λίθινη χαμηλή κατασκευή

κατόψευς **Υ**, πλάτους 1 μ., που κάλυψε το μεγαλύτερο τμήμα του δαπέδου του. Ακριβώς πάνω από το κύριο **Κ** κτίστηκε ένα παρόμοιο αλλά μικρότερο ελλειψοειδές οικοδόμημα (**ΚΑ**), μήκους 8 μ. Ο δυτικός τοίχος δεν σώζεται αλλά υπολογίζεται ότι το πλάτος του κυρίου δεν πρέπει να ξεπερνούσε τα 4 μ. περίπου. Τέλος, στην ίδια περίοδο ενδέχεται να ανήκει ο μικρός ορθογώνιος χώρος, που κτίστηκε σε επαφή με το βόρειο σκέλος του περιβόλου, διαστάσεων 2,50Χ3,50 μ.

Φάση 5 (Πορτοκαλί)

Κεντρικός Τομέας (εικ. 2-5). Κατά την επόμενη φάση παραμένουν σε χρήση τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα οικοδομήματα. Το **Θ** μετατράπηκε σε αφιδωτό οικοδόμημα μήκους 12 μ., με την προσθήκη ενός ορθογώνιου δωματίου προς νότον, με άνοιγμα στο πλάι (στα δυτικά). Η τάση για υιοθέτηση των ευθύγραμμων κατασκευών και της ορθής γωνίας είναι εμφανής καθώς αμέσως νοτιότερα κτίστηκε ο ορθογώνιος χώρος **Ζ**, που αντιπροσωπεύει πιθανώς προσθήκη στο κυκλικό **ΣΤ**, με το οποίο φαίνεται ότι επικοινωνούσε με ενδιάμεση θύρα. Το εντελές αιγιματικό κυκλικό οικοδόμημα **ΙΖ**, διαμέτρου

²¹ Mazarakis Ainiian 2002a, 161.

²² AR 1970-71, 65· Klein 1972, 38, εικ. 3· Ridgway 1984β, 106· Coldstream 1994, 79, εικ. 2. Για τους αντίστοιχους επιβλητικούς κρατήρες της Ερέτριας, βλ. Gisler 1993-94.

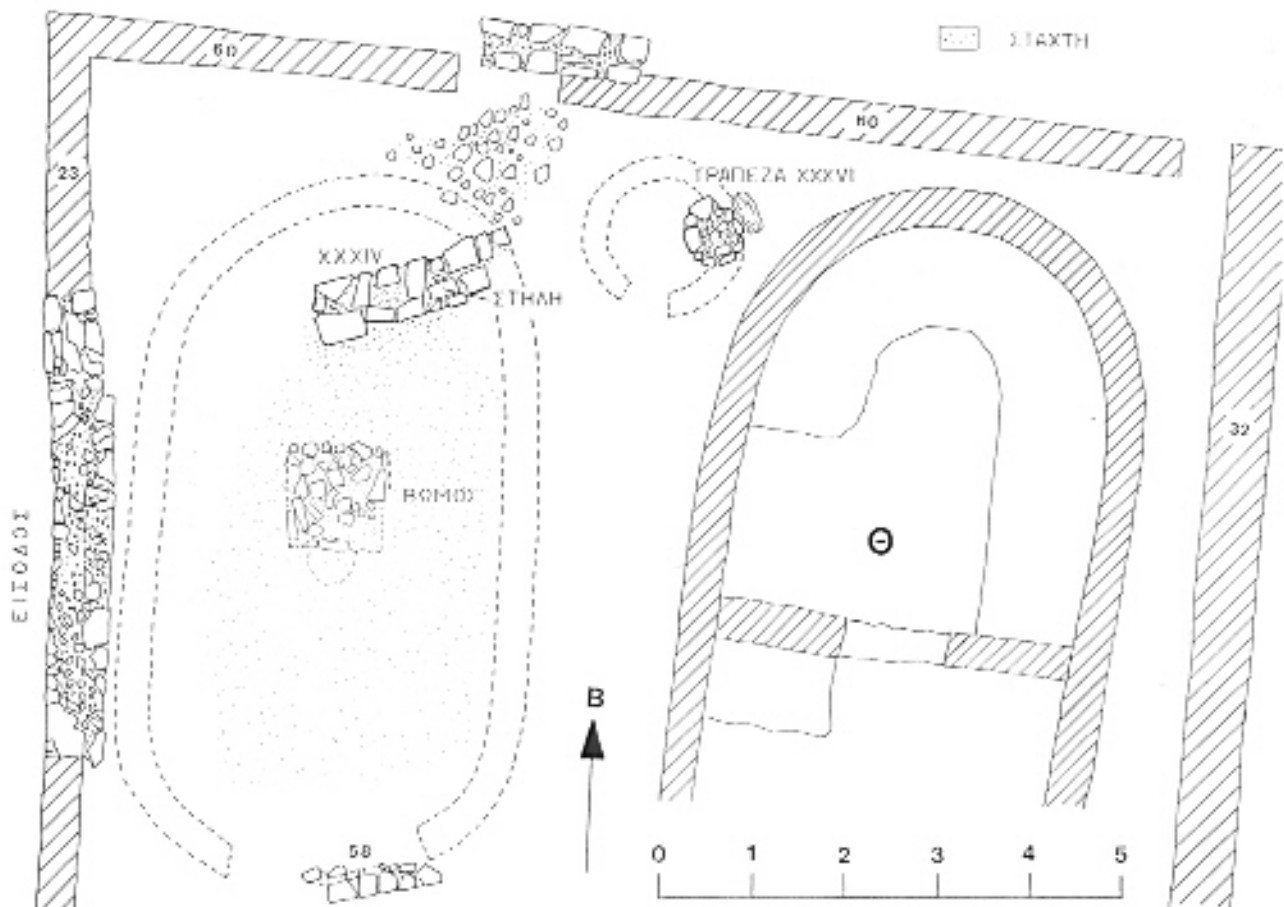
1,20 μ., νότια και εξωτερικά του περιβόλου, ανήκει και αυτό στην ίδια φάση.

Δυτικός Τομέας (εικ. 6-8). Ο περιβόλος ξαναχτίστηκε λαμβάνοντας υπόψη τη θέση των παλαιότερων τοίχων, με εξαίρεση το Β και ΒΔ σκέλος του, το οποίο είναι νέο. Κατ' ουσίαν, ο περικλειστος χώρος επεκτάθηκε 3,5 μ. προς το βορρά. Στο εσωτερικό του υπήρχαν τότε δύο ελλειψοειδή κτίρια, τα ΙΘ και ΚΒ, τα οποία σώζονται αποσπασματικά, καθώς και δύο ή τρία κυκλικά, ΚΓ, ΚΘ και ΛΑ.

Σε επαφή με το Β σκέλος του περιβόλου κτίστηκε το κυκλικό οικοδόμημα ΚΓ, διαμέτρου 2,50 μ. Δύο ακόμη κυκλικά κατά πάσα πιθανότητα οικοδομήματα, που πλαισιώνουν τη ΒΔ και ΝΔ γωνία του συγκροτήματος, το ΚΘ και το ΛΑ, αντίστοιχα, θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε αυτή τη φάση. Ωστόσο, δεν είναι σαφές αν το πρώτο ανήκει στο ίδιο οικοδομικό συγκρότημα, ή σε κάποιο άλλο που εκτεινόταν δυτικότερα και οριζόταν προς βορράν από άλλο περίβολο, ενώ η ταύτιση του δεύτερου με

Εικ. 9. Λίθινος ενπιγραφος δίσκος, διαμ. 7,5 εκ. (σχ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 1998).

Εικ. 10. Κάτοψη περιοχής «Ηρώων» (σχ. Α. Μαζαράκη Αινιάνος, 1998).

στεγασημένο οικοδόμημα είναι εξαιρετικά αβέβαιη. Από το ελλειψοειδές κτίριο **ΙΘ**, το οποίο κτίστηκε ακριβώς πάνω από το προγενέστερο **ΙΗ**, σώζεται μόνον η πρόσοψη με το επιμελημένο κατώφλι και τμήματα του ανατολικού τοίχου και της αψίδας. Οι διαστάσεις του κτιρίου υπολογίζονται σε 6,50X3,50 μ., δηλ. δε διέφεραν σημαντικά από εκείνα του **ΙΘ**, που αντικατέστησε.

Το 2000, αμέσως στα ανατολικά των ελλειψοειδών **ΙΗ-ΙΘ**, είχε βρεθεί αιγιματική πλίνθινη κατασκευή²³. Την επόμενη χρονιά φάνηκε ότι πρόκειται για ένα ακόμη ελλειψοειδές οικοδόμημα (**ΚΒ**), από το οποίο σώζονται μόνον τα επάλληλα πήλινα δάπεδα, καθώς και η πρόσοψη, δηλ. οι δύο παρασιτάδες και το κατώφλι, εκατέρωθεν του οποίου σώζονται δύο τετραγώνιοι ογκόλιθοι πλευράς μισού μέτρου περίπου, πιθανώς βάσεις για τη στερέωση ξύλινων στυλών. Στο εσωτερικό του κτιρίου ερευνήθηκε κοιλότητα, που περιείχε αναρίθμητα καμένα οστά ζώων και κάρβουνα, πιθανώς κατάλοιπα κάποιας θυσίας που ενδεχομένως θα πρέπει να ταυτιστεί με τοχάρα²⁴. Κάτι τέτοιο, βέβαια, προϋποθέτει ότι το οικοδόμημα είχε λατρευτικό προορισμό. Η συνειδητή διάλυση του κτιρίου και η θεμελίωση στη θέση του αιγιματικής ορθογώνιας κατασκευής, που περιγράφεται παρακάτω, ενδέχεται να σχετίζονται μεταξύ τους.

Φάση 6 (Πράσινη)

Κεντρικός Τομέας (εικ. 2-5). Πρόκειται για την τελευταία σημαντική αρχιτεκτονική φάση στον τομέα αυτό. Όπως φαίνεται, στο εσωτερικό του ορθογώνιου περιβόλου έσπεκε πλέον μόνον το κτίριο **Θ**, το οποίο ανέκτησε πάλι την αρχική ελλειψοειδή του μορφή. Στη θέση του **ΙΕ** κτίστηκε ένα μεγαλύτερο κυκλικό οικοδόμημα, το **Η**, διαμέτρου 2,90 μ., το οποίο ενδέχεται να ήταν κεραμικός κλίβανος.

Στη θέση του **ΙΑ**, χτίστηκε μία ορθογώνια πλακόστρωτη κατασκευή που, όπως όλα δείχνουν, πρέπει να ήταν βωμός (**εικ. 10**): ήταν καλυμμένη με καθαρή στάχτη και δίπλα της βρέθηκε ένα τελετουργικό χειροποίητο λυχνάρι. Σε επαφή με μία άλλη γειτονική λίθινη μακρόστενη κατασκευή (**XXXIV**, 0,84X0,68 μ.), στο μέσον της οποίας είχε τοποθετηθεί ένας κατακόρυφος κατεργασμένος λίθος, που έδινε την εντύπωση ταφικού σήματος, βρέθηκε ένα σύνολο από θρηυματισμένα αγγεία των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, κάρβουνα και οστά ζώων. Ωστόσο η έρευνα, που επακολούθησε, δεν οδήγησε στην ανεύρεση ανθρώπινων λειψάνων. Λίγο ανατολικότερα, εν μέρει πάνω στο θεμέλιό του κυκλικού κτίσματος **ΙΓ**, εντοπίστηκε μια μικρή λίθινη κυκλική τρύπεζα (**XXXVI**). Παρόμοιες κατασκευές συνήθως σχετίζονται με τη λατρεία των προγόνων ή των νεκρών²⁵. Συνεχισταζόμενα, όλα τα στοιχεία οδηγούν στη σκέψη ότι στο χώρο λειτουργούσε ένα «ηρώο». Μάλιστα, η παρουσία ενός πήλινου ομοιώματος πλοίου ανάμεσα στις προσφορές θα μπορούσε να δηλώνει ότι πρόκειται για το κενοτάφιο ενός σημαίνοντος προσώπου, που χάθηκε στη θάλασσα. Το χθόνιο χαρακτήρα της λατρείας τονίζουν τα πήλινα ακρωτηριασμένα ειδώλια αλόγων, που βρέθηκαν στη γύρω περιοχή και σε άμεση γειννίαση με το βωμό²⁶.

Είναι γνωστό πόσο διαδεδομένη ήταν η λατρεία των ηρώων στην Εύβοια²⁷. Αρκεί να μνημονεύσουμε το ηρώο στο Λευκαντί του 11ου αι. π.Χ.²⁸, και εκείνο της Δυτικής Πύλης της Ερέτριας, των αρχών του 7ου αι. π.Χ.²⁹, που και τα δύο σχετίζονται με τη λατρεία νεκρών της αριστοκρατικής τάξης. Ειδολογικά, τα ευρήματα παρουσιάζουν ορισμένες ομοιότητες με ένα λατρευτικό σύνολο του 7ου αι. π.Χ. από τις Πιθηκούσες³⁰. Εκεί ανασκάφτηκε ένας αποθέτης, που περιείχε μεταξύ άλλων πήλινα ειδώλια αλόγων και μινωαρίων, και ομοιώματα πλοιαρίων. Ο Β. D'Agostino συμπεραίνει ότι πρόκειται πιθανώς για ένα

²³ Βλ. *Έργον* 2000, 45-47, *εικ. 42*. *ΠΑΕ* 2000, 54-55, πίν. 28β.

²⁴ Βλ. *Έργον* 2000, 46-47, *εικ. 43*. *ΠΑΕ* 2000, 54, πίν. 29α.

²⁵ Hägg 1983β· Lambroudikis 1988· Mazarakis Ainiian 1997, 122-123, με παραπομπές.

²⁶ Για τη χθόνια σημασία των αλόγων βλ. Malten 1914, 179-255· Styrenius 1967, 113 κ.εξ. Ειδώλια αλόγων προέρχονται και από την Ερέτρια (Π. Θέμελης, *ΠΑΕ* 1981, 148, πίν. 110α).

²⁷ Βλ. τελευταία Desouli 1999.

²⁸ Porham *et al.* 1993· 1990. Βλ. ακόμη Καλλιγιάς 1984-85.

²⁹ Bérard 1970. Crielaard 1998a.

³⁰ D'Agostino 1994-95, πίν. VIII-XI, XXII-XXIII.

Εικ. 11. Παιδικός εγχυτρισμός από το Δυτικό Τομέα (φωτ. Α. Μαζαράκη Αινιάς, 2001).

ηρώο, καθώς τα ευρήματα σχετίζονταν άμεσα με καμένα ανθρώπινα οστά.

Δυτικός Τομέας (εικ. 6-8). Ορισμένες από τις κατασκευές, που σχετίζονται με την περίοδο αυτή, μας πείθουν ότι η χρήση του χώρου άλλαξε και εδώ. Φαίνεται πως κάποια στιγμή, όταν το ελληνοροειδές κτίριο **ΚΒ** εγκαταλείφθηκε, χρησιμοποίησαν τις πέτρες του για κάποια άλλη κατασκευή, ίσως για το νέο περιβόλι, που τώρα όχι μόνον ανανεώθηκε αλλά επίσης διευρύνθηκε προς νότον, προς δυσμάς και ίσως προς βορράν. Το μόνο ευμεγέθες στεγασμένο οικοδόμημα, που παρέμεινε σε χρήση, φαίνεται ότι ήταν το ελληνοροειδές **ΙΘ**. Νέες κατασκευές είναι τα κυκλικά **ΚΖ** και **ΚΑ**. Το μικρότερο, το **ΚΖ**, αποκαλύφθηκε πλησίον της νότιας εισόδου. Σε σχέση με τη μικρή του διάμετρο (1,80 μ) και συγκρινόμενο με τα άλλα κυκλικά οικοδομήματα του Δυτικού Τομέα διαθέτει ασυνήθιστα πλατύ θεμέλια. Η χρήση του κτίσματος αυτού παραμένει αβέβαιη, μάλλοντι η εύρεση στο εσωτερικό του, σε επαφή με τον τοιχοβάτη, μιας μικρογραφικής σινοχόης, ίσως δηλώνει κάποια λατρευτική λειτουργία. Το μεγαλύτερο κυκλικό οικοδόμημα, διαμέτρου 2,50 μ., κτίστηκε στη ΒΑ γωνία του περιβόλου (**ΚΑ**), δίπλα στο παλαιότερο και παρόμοιο **ΚΓ**. Με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα είναι δυνατόν να υποστηριχθεί ότι το **ΚΓ** συνέχισε να χρησιμοποιείται. Και τα δύο κτίσματα ίσως ήταν σιταποθήκες, των οποίων η είσοδος θα πρέπει να αποκατασταθεί προς νότον. Στη ΝΔ γωνία του περιβόλου, πλησίον της πιθανολογούμενης εισόδου, ερευνήθηκε λίθινη σημαγής κυλιν-

δρική κατασκευή (διάμ. 0,80, ύψ. 0,45 μ.). Πάνω στην επιφάνειά της, η οποία ήταν επενδεδυμένη με ηπλό, παρατηρήθηκαν λίγα ίχνη καύσης. Η υπόθεση ότι πρόκειται για οικιακό (!) βωμό είναι αρκετά πιθανή. Τέλος, στη θέση του ελληνοροειδούς κυρίου **ΚΒ**, το οποίο όπως προαναφέρθηκε εκθεμιλιώθηκε, αμέσως στα δυτικά της εσχάρας, κτίστηκε μία μακρόστενη ορθογώνια αιγιματική κατασκευή. Το μήκος της είναι 2,70 μ. και το μέγ. πλάτος λίγο λιγότερο από 1 μ. Πλησίον και εντός της καινοσκευής συνελήφθησαν, μεταξύ άλλων, 10 μολύβδινα διπλομήνα αλιευτικά βαρίδια και ένα χάλκινο αγκίστρι.

Ταφές

Με αρκετές από τις παρυπάνια φάσεις συνδέονται και ενάριθμοι παιδικόι εγχυτρισμοί. Οι περισσότεροι βρέθηκαν στον Κεντρικό Τομέα και η απόδοσή τους στις επιμέρους οικιακές φάσεις θα επιτευχθεί μόνον ύστερα από τη συνδυαστική μελέτη των κινητών ευρημάτων και των δεδομένων της στρωματογραφίας. Η μελέτη αυτή, έως τώρα, οδηγεί στην προσωρινή διαπίστωση ότι οι ταφές χρονολογούνται, κατά κανόνα, στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο (δύο ταφικοί τύμβοι χρονολογούνται στον 6ο αι. π.Χ., δηλ. μετά την εγκατάλειψη του συγκεκριμένου χώρου).

Ειδικότερα, στον Δυτικό Τομέα ερευνήθηκαν μόνον δύο εγχυτρισμοί στα ΒΔ και Δ, εξωτερικά του περιβόλου. Ένας τύμβος, του οποίου το στόμιο είχε σφραγιστεί με μία πέτρα, περιείχε το σκελετό ενός βρέφους και ένα οκυροειδές ολόβαιο κέπελλο (εικ. 11). Αντίθετα, στις παρυπές της εργαστηριακής ανοικίας του Κεντρικού Τομέα ανασκάφθηκαν πάνω από 30 ταφές³¹. Οι περισσότερες - αν όχι όλες - είναι παιδικές (κυρίως εγχυτρισμοί, καθώς και λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι). Σύμφωνα με τη Δραγώνα, παρατηρήθηκαν και μερικές καύσεις ενηλίκων, αλλά κάτι τέτοιο δεν έχει επιβεβαιωθεί ακόμη³². Πολύ συχνά, ο τάφος σκεπαζόταν από ένα λίθινο τύμβο, και γύρω του έσπαγαν διάφορα αγγεία και πραγματοποιούσαν νεκρόδειπνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα δύο παραπάνω έθιμα παρατηρούνται και στις Πιθηκούσες³³. Η εύρεση ενός σκελετού ερήςβου (!) σε συνεσταλμένη στάση (αρ. Χ1α), δίχως κυρίομα-

³¹ ΠΑΕ 1996, σελ. 85 κ.εξ.

³² ΠΑΕ 1996, 108.

³³ Ridgway 1984β, 59-95- Buchner - Ridgway 1993.

τα, μας παραπέμπει και πάλι στο αντίστοιχο έθιμο από τις Πιθηκούσους. Η αποσαφήνιση των ταφικών εθίμων στον Ωρωπό θα επιτρέψει, ενδεχομένως, να κατανοηθούν καλύτερα τα αντίστοιχα έθιμα της πρώτης ελλαδικής αποικίας της Δύσης, τα οποία, σημειωτέον, προβληματίζουν τους μελετητές αφού μέχρι τώρα δεν έχουν προκύψει ξεκάθαρες ομοιότητες με τις ταφικές συνήθειες στην ίδια την Εύβοια. Η συνήθεια πάντως του τέλους της Γεωμετρικής εποχής να θάβουν τα παιδιά εντός της οικιστικής ζώνης ήταν διαδεδομένη και στη γειτονική Ερέτρια.³⁴

Φάση 7 (Κυανή)

Κεντρικός Τομέας (εικ. 5). Η περιοχή σταδιακά εγκαταλείπεται αλλά συνεχίζουν για ένα διάστημα οι δραστηριότητες, που σχετίζονται με τα κεραμικά εργαστήρια.

Αυτικός Τομέας (εικ. 1, 6-8, 12-13). Η χρήση του χώρου αλλάζει δραστικά. Στην φάση αυτή ανήκει ένα μνημειακό ορθογώνιο οικοδόμημα, που ερευνήθηκε μερικώς τα έτη 2000 έως και 2002³⁵. Ο παλαιότερος περίβολος παραμένει σε χρήση και ενδεχομένως ενισχύθηκε στα ΝΑ. Με την φάση αυτή πρέπει να σχετίζεται και ο μικρός ορθογώνιος χώρος ΚΗ, εσωτερικών διαστάσεων 2X1,30 μ., ο οποίος κτίστηκε πάνω από το κυκλικό ΚΖ, και σε επαφή με τον περίβολο. Στη ΒΑ γωνία του νότιου περιβόλου, τα κυκλικά οικοδομήματα

Εικ. 12. Κάτοψη βόρειας απόληξης μνημειακού οικοδομήματος (βλ. Α. Γούναρη, 2000).

Εικ. 13. Απόψη βόρειας απόληξης μνημειακού οικοδομήματος, από τα όστια (φωτ. Α. Μαζαράκη Αιγιάος, 2000).

ΚΓ και ΚΔ μάλλον συνέχισαν να χρησιμοποιούνται.

Ένα σχεδόν τετράγωνο οικοδόμημα κτίστηκε σε επαφή με το Δ σκέλος του περιβόλου (βλ. ιδίως εικ. 8). Έχει διαστάσεις 5X4,60 μ. και είσοδο προς νότον (πλ. 1,25 μ.)³⁶. Το οικοδόμημα αυτό, αν λάβουμε υπόψη το πάχος του τοιχοβάτη (0,90 μ.), ήταν πιθανώς διώροφο και χαρακτηρίστηκε συμβατικά ως «πύργος». Η ανωδομή του ήταν από ομαές πλίνθες οι οποίες εδράζονταν πάνω σε λιθνο τοιχοβάτη, το ύψος των οποίων είναι μόλις 20 εκ. Το παλαιότερο δάπεδο ήταν σπαρμένο με πολυάριθμα θραύσματα προερχόμενα από μεγάλα χρηστικά αγγεία. Η καταστροφή φαίνεται ότι συνδεύτηκε από πυρκαγιά. Το νεώτερο επίπεδο χρήσης χαρακτηρίζεται από δύο μερικώς επικαλυπτόμενες πρόχειρες κεντρικές εστίες. Ο πυθμένας της παλαιότερης ήταν το κοίλο σώμα ενός μεγάλου χρηστικού αγγείου. Τα λιγοστά χαρακτηριστικά ευρήματα από το εσωτερικό του δωματίου χρονολογούνται στους πρώιμους αρχαίους χρόνους (λ.χ. πήλινος «πεταλόσχημος» λύχνος και θραύσματα αγγείων ανατολίζοντος ρυθμού).

Βορειότερα εκτείνεται ένα μνημειακό οικοδόμημα, διαστάσεων 57X17,60 μ., το οποίο ακολουθεί Β-Ν προσανατολισμό (εικ. 1, 7, 12-13). Μολονότι η έρευ-

³⁴ Ανδρειωμένου 1981· Blandin 1998.

³⁵ Τζιγών 2000, 38-47· ΠΑΕ 2000, 45-53.

³⁶ Βλ. Τζιγών 2000, 38-47· ΠΑΕ 1999, σελ. 61-62, πίν. 41β.

να τον κτιρίου βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, η πρώτη εντύπωση είναι ότι πρόκειται για υπαίθριο περιβάλλο μέσα στον οποίο εγγράφονται ορισμένοι ορθογώνιοι χώροι, καθώς και οι προαναφερθείσες κυκλικές κατασκευές. Η περίκλειστη περιοχή διαιρείται εσωτερικά σε τουλάχιστον δύο άνισα διαμερίσματα³⁷. Ο περιμετρικός τοιχοβάτης, πλάτους περίπου 40 εκ., είναι κατασκευασμένος από μία σειρά από σχετικά μικρούς πρόχειρα κατασκευασμένους λίθους και μέχρι ένα ύψος πρέπει να έφερε ανωδομή από πλίνθους. Το μοαίο τμήμα του δυτικού επιμήκη τοίχου έχει υποστεί μείωση και εν μέρει έχει καταστραφεί, πιθανώς εξαιτίας πλημμύρας.

Στη βόρεια ανάληξη του οικοδομήματος (εικ. 12-13) ήρθαν στο φως έκκεντρη προς δυομιάς ευρέχωρη είσοδος πλάτους 2,60 μ. και λιθόστρωτο τετράγωνο δωμάτιο στη ΒΑ γωνία, πωστ. πλευράς 2,60 μ., με είσοδο πλάτους 1,30 μ. προς Ν. Είναι αξιοσημείωτο ότι το ανατολικό σκέλος του βόρειου θεμελίου δεν είναι απόλυτα ευθυγραμμισμένο με το αντίστοιχο δυτικά, κάτι που μαρτυρεί μία προχειρότητα, αν όχι βιασύνη, στα στάδια της κατασκευής. Εντύπωση προξενεί το λιθόστρωτο γέμισμα του εσωτερικού του δωματίου, καθώς η επιφάνειά του είναι αρκετά ανώμαλη και δύσκολα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν δάπεδο. Ενδεχομένως να έφερε κάποια εξισωτική επιστρώση από πατημένο χώμα, ίσως δηλαδή χρησίμευε ως υπόστρωμα δαπέδου, εξαιτίας του ασταθούς και υγρού υπεδάφους, λόγω της γειτνίασης του υδροφόρου ορίζοντα.

Από την πρώτη εξέταση των κινητών ευρημάτων, που σχετίζονται με την περίοδο χρήσης του οικοδομικού συγκροτήματος, συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρέπει να ήταν σε λειτουργία κατά τη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ. Ενισχυτική της πρώιμης χρονολόγησης είναι η διαπίστωση ότι δεν απαντήθηκαν κέραμοι σε κανένα σημείο του ανασκαπόμενου χώρου, ούτε καν σε σχέση με τα δύο στεγασμένα τετράγωνα δωμάτια.

Δεν είναι σαφές πότε ακριβώς εγκαταλείφθηκε το συγκρότημα και κάτω από ποιες συνθήκες: το ΒΔ δωμάτιο με το λιθόστρωτο δεν απέδωσε ευρήματα, σε αντίθεση με τον «πύργο» όπου, όπως προαναφέρθηκε, διαπιστώθηκε ένα στρώμα καταστροφής και μία σύντομη φάση επαναχρησιμοποίησης. Ίσως η εγκατάλειψη του συγκροτήματος να πραγματοποιήθηκε οργανωμένα, αλλά ενδέχεται να ακολούθησε βίαιη καταστροφή, πιθανώς από ανθρώπινη επέμβαση, την οποία ακολούθησε σύντομη περίοδος πρόχειρης χρησιμοποίησης ορισμένων χώρων, συμπεριλαμβανομένου του «πύργου». Ακολούθως το μνημειακό οικοδόμημα εγκαταλείφθηκε οριστικά και σε κάποιο στάδιο η περιοχή πλημμύρισε.

Η χρήση του μνημειακού οικοδομικού συγκροτήματος του Ωρωπού παραμένει προς το παρόν αδιευκρίνιστη, αν και μπορούμε ήδη να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις. Συγκρινόμενη με τα γνωστά αρχαιολογικά δεδομένα της εποχής αυτής, η μορφή του οικοδομήματος είναι μοναδική. Η απουσία κάτοψης, οι σημαντικές διαστάσεις, η προχειρότητα της τοιχοποιίας, οι πυργόσχημες ή ενισχυμένες κατασκευές στα σημεία των εισόδων, τα κυκλικά οικοδομήματα στο εσωτερικό του περιβάλλου, και τέλος τα λιγυστά και μάλλον φτωχά ευρήματα συνιστούν ενδείξεις ότι ίσως έχουμε να κάνουμε με ένα στρατόπεδο³⁸. Είναι ενδιαφέρον ότι ανάμεσα στα ευρήματα που σχετίζονται με το μνημειακό οικοδόμημα συγκαταλέγεται χάλκινο έλασμα, που πιθανότατα ανήκει σε κυκλική ασπίδα³⁹. Το εύρημα αυτό φαινομενικά ενισχύει την υπόθεση του στρατοπέδου, αλλά οδηγεί και σε περίσκεψη, καθώς θα μπορούσε να είχε αναθηματικό χαρακτήρα. Λιγυστά θραύσματα από μικρογραφικά αγγεία, που προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα του ανασκαπόμενου χώρου, θα ήταν δυνατόν να ενισχύσουν αυτή την εκδοχή.

Εάν η ταύτιση του οικοδομήματος του Ωρωπού με

³⁷ Η έρευνα στο εσωτερικό του μνημειακού κτιρίου είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό στα τετράγωνα Δ3 και Δ4, ενός εγκάρσιου διαχωριστικού τοίχου, αποκαλυφθέντος μήκους περίπου 9 μ. Δυτικότερα, στα τετράγωνα Α4 και Α2 αλλά σε μεγαλύτερο βάθος, άρχισε να αποκαλύπτεται ένας ακόμη καταχρησμένος περιβάλλος, που ανάγεται σε παλαιότερη εποχή, πιθανώς στην 3η φάση (το αποκαλυφθέν μήκος του είναι περίπου 15 μ.).

³⁸ Mazarakis Ainiian 2002a, 177-178. Είναι πράγματι κρίμα που δεν έχουμε σαφή εικόνα της ελληνικής εγκατάστασης του 8ου αι. π.Χ. στην Αλ Μίνα της Συρίας στις εκβολές του Ορόντη. Σύμφωνα με την πρόσφατη πρόταση της R. Keatsley (1999), η θέση θα πρέπει να αναγνωριστεί όχι ως ένα στρατόπεδο Ειβαίων μαθηφόρων, στις επιμηθείς του τοπικού ηγέτη του βασιλείου του Usqī (κατά της Ασσυριακής απειλής). Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι τα οικήματα ήταν ορθογώνιοι συνεχόμενοι χώροι με πλίνθινους τοίχους, που έστηκαν πάνω σε εντολή λίθινη βάση. Για τα αρχαϊκά στρατόπεδα στα Φύλλα της Εβίβας βλ. Sarouna-Sakellarakī et al. 2002.

³⁹ Έργον 2001, 33 εικ. 27- Mazarakis Ainiian 2002a, pl. 40c.

στρατιώπεδο αποδειχτεί σωστή, τότε η σύνδεσή του με κάποιο επεισόδιο του φημισμένου Αηλιαντίου Πολέμου καθίσταται πιθανή⁴⁰. Θα ήταν λ.χ. δυνατόν να εκάσουμε ότι εδώ έδρευε μία φρουρά, της οποίας ο ρόλος θα ήταν να ελέγχει το θαλάσσιο πέρασμα ανάμεσα στον Ωρωπό και την Ερέτρια και να εξασφαλίζει την απρόσκοπτη επικοινωνία ανάμεσα στις δύο θέσεις. Η εύλογη απορία γιατί μια φρουρά θα επέλεγε να εγκατασταθεί σε πεδινή έκταση και όχι πάνω σε ένα από τα υψώματα της γύρω περιοχής, και επιπλέον γιατί ο σχεδιασμός του περικλειστού αυτού χώρου δεν στόχευε τόσο στην άμυνα όσο στην οριοθέτηση του χώρου και τον απλό στρατιωτισμό, ίσως εξηγείται από την φύση της στρατιωτικής αυτής δύναμης, η οποία ενδέχεται να ήταν έφιππη. Το ευέλικτο αυτό στρατιωτικό σώμα, το οποίο θα έδρευε στον Ωρωπό, θα ήταν σε θέση να κινηθεί ταχύτατα σε περίπτωση εξθρικής επιβουλής της ευρύτερης περιοχής της Ωρωπίας. Εδώ δεν θα ήταν τελείως αδύνατο αν ανέφερα ότι ανάμεσα στα οστά ζώων, που προέρχονται τόσο από τον Κεντρικό όσο και από τον Δυτικό Τομέα της ανασκαφής, έχουν αναγνωρισθεί και οστά μικρόσωμων ιπποειδών, συμπεριλαμβανομένου ενός κρανίου, που βρέθηκε το 2002 κατά τις εργασίες καθαρισμών, ΝΔ του νότιου πυλωρίου⁴¹. Εν κατακλείδι, η υπόθεση ότι το μνημειακό οικοδόμημα που αρχίσαμε να ερευνούμε ενδέχεται να ταυτίζεται με πρόχειρο στρατιώπεδο, αν και δελεαστική, παραμένει μια αναπόδεικτη εικασία. Μόνον η συνέχιση της έρευνας θα δώσει απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα.

Είναι γενικά παραδεκτό ότι στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι. π.Χ. η Ερέτρια παρακμάζει και ο πληθυσμός της μειώνεται. Η συρρίκνωση της Ερέτριας στη διάρκεια του 7ου αι. π.Χ. και η μείωση των αποικιακών της δραστηριοτήτων στη Δύση συνδέονται συνήθως με την δύσκολη κατάσταση, στην οποία περιήλθε μετά τον πολύχρονο πόλεμο στον οποίο ενεπλάκη με την άλλοτε σύμμαχό της Χαλκίδα, τον γνωστό από τις ηγές Αηλιαντίου Πόλεμο. Αρχαιολογικά «τεκμήρια»

Εικ. 14. Αποψη αρχαϊκής οδού Νότιου Τομέα, από τα ανατολικά, 2003 (φωτ. Α. Μαζαράκη Αιγιάνας).

του πολέμου αυτού θεωρούνται συνήθως η καταστροφή και εγκατάλειψη του οικισμού στην Ξερόπολη-Λευκαντί⁴², οι ταφές του γένους των πολεμιστών στην περιοχή της Δυτικής Πύλης της Ερέτριας⁴³, η απόκρυψη ενός ακύφου με τάλαντα χρυσού από κοσμηματοποιό της Ερέτριας⁴⁴ και η κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου της Ερέτριας γύρω στο 700 π.Χ.⁴⁵.

Αντίθετα, στον Ωρωπό οι ενδείξεις, που έχουμε συγκεντρώσει μέχρι σήμερα, πιστοποιούν μάλλον το αντίθετο, δηλ. διαπιστώνουμε σχετική ευμάρεια και συνεχή δραστηριότητα μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. αιώνα. Η υπόθεση που διατύπωσα παλαιότερα ότι μία από τις συνέπειες του πολέμου ήταν ότι ο Ωρωπός δέχτηκε «πρόσφυγες» από την απέναντι Ερέτρια, πιθανώς και από το Λευκαντί, δεν έχει ακόμη αντικρουστεί από τα αρχαιολογικά δεδομένα⁴⁶.

Φάσεις 8 και 9

Αρχαϊκή οικία και οδοί

Οι φάσεις αυτές, που τοποθετούνται στον 6ο αι. π.Χ., παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς

⁴⁰ Parker 1977.

⁴¹ Η μελέτη των οστών πραγματοποιείται από την Δρα. Κ. Τρανταλίδου.

⁴² Popham *et al.* 1980, 369.

⁴³ Bérard 1970-1972-1982-1983.

⁴⁴ Themelis 1983-Θέμελης 1992, 29-38.

⁴⁵ Krause 1972.

⁴⁶ Mazarakis Ainián 1998, 214.

παρτηρέται ριζική αναδιοργάνωση του χώρου και εγκατάλειψη των καμπυλόγραμμων κτιρίων. Η ανθρώπινη δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή συνέχισε μέχρι και το τέλος των αρχαϊκών χρόνων. Σταδιακά, η μορφή και ο προσορισμός των οικοδομημάτων θα αλλάξει. Πιο συγκεκριμένα, οι περιοχές με την παλαιότερη έντονη οικοδομική δραστηριότητα παρέμειναν εγκαταλεημένες και αδόμητες. Στον Δυτικό Τομέα ερευνήθηκε το 1985 μια οικία του τύπου με παιτάδα⁴⁷. Ανατολικά του μνημειακού οικοδομήματος και νότια του Κεντρικού Τομέα ήρθαν στο φως δύο οδικοί άξονες, ο ένας με Β-Ν⁴⁸ και ο άλλος με Α-Δ προσανατολισμό (εικ. 1, 14).⁴⁹ Οι οδοί έχουν πλάτος 3 μέτρων και ορίζονται εκατέρωθεν από αναλημματικούς τοίχους. Νότια του Α-Δ άξονα αποκαλύφθηκαν πολυάριθμοι παρόδιοι χώροι. Επειδή το μεγαλύτερο τμήμα των χώρων αυτών εκτείνεται κάτω από το άκαμφο όριο του σκάμματος, η εικόνα που έχουμε διαμορφώσει είναι ελλιπής, και τόσο η κάτοψη όσο και η χρήση τους παραμένουν αβέβαιες (μόλλον έχουν ορθογώνια κάτοψη οικίες και καταστήματα). Βόρεια του δρόμου, ήρθαν στο φως δύο ταφικοί τύμβοι του 6ου αι. π.Χ.⁵⁰

Η περιοχή εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. ύστερα από καταστρεπτική πλημμύρα: αψευδείς μαρτυρίες του συμβάντος αυτού είναι οι ποταμίσιες κροκάλες και τα στρώματα αμμοχάλικου, που σκέπασαν τόσο τον δρόμο όσο και τους παρόδιους στεγασμένους χώρους. Δεν αποκλείεται οι δρόμοι να χαραχτηκαν με την προοπτική ανάπτυξης ενός πολεοδομικού σχεδίου, το οποίο όμως δεν υλοποιήθηκε ποτέ πλήρως, εξαιτίας της πλημμύρας αυτής, που υποχρέωσε τους κατοίκους του Ωρωπού να μετακινηθούν ανατολικότερα. Στην πόλη του Ωρωπού των κλασικών χρόνων, που ιδρύθηκε λίγες εκατοντάδες μέτρα ανατολικότερα, εφαρμόστηκε εξαρχής το ορθογωνικό σύστημα.

Συμπεράσματα

Όπως φάνηκε από τη σύντομη και επιλεκτική παρουσίαση των δεδομένων, οι ανασκαφές στη Σκάλα Ωρωπού θα συμβάλουν στην αποσαφήνιση πολλών σκοτεινών ζητημάτων γύρω από την αρχαία τεχνολογία και την πρόμη μεταλλοτεχνία ειδικότερα. Από την άλλη μεριά, η παρουσία στον Κεντρικό Τομέα λατρευτικών κυριών και κάποιων αναθημάτων στον χώρο, που περικλείεται από το μεγάλο ορθογώνιο περίβολο, δίνει τη δυνατότητα διερεύνησης της σχέσης που αναμφίβολα υπήρχε κατά την αρχαιότητα ανάμεσα σε ιερά και εργαστήρια⁵¹. Πράγματι, μολονότι έχουν προκύψει σαφείς ενδείξεις για λατρευτικές εκδηλώσεις εντός των ορίων του μνημειακού περιβάλλου, μένει να εξακριβωθεί η ακριβής φύση των εκδηλώσεων αυτών και η σχέση που υπάρχει με τις παράλληλες βιοτεχνικές δραστηριότητες και τις γειτονικές παιδικές ταφές.

Τα κινητά ευρήματα υπογραμμίζουν τον ευβοϊκό προσανατολισμό των Ωρωπίων, καθώς ένα μεγάλο ποσοστό από τα τροχήλατα αγγεία είναι ευβοϊκής τεχνοτροπίας. Αυτό, καθώς και ο ενεπίγραφος δίσκος που μνημονεύτηκε παραπάνω (εικ. 9), αποτελούν αδιάψευστη μαρτυρία των στενών σχέσεων, που διατηρούσαν οι Ωρωπίοι με τους Ευβοείς και ιδιαίτερα με τους Ερετριείς. Τα νέα ευρήματα δίνουν βάση τόσο στις αποσπασματικές γραπτές μαρτυρίες⁵² όσο και στην παλαιότερη υπόθεση ορισμένων μελετητών περί κυριαρχίας της Ερέτριας επί του Ωρωπού⁵³ καθώς και στην πιο πρόσφατη του D. Knoepfler, σύμφωνα με την οποία ο προκλασικός Ωρωπός υπήρξε αποικία των Ερετριέων⁵⁴. Βέβαια δε λείπουν οι απομνημόσεις κορινθιακών αγγείων, αλλά και τα πρωτοστυκικά, ορισμένα από τα οποία φαίνεται ότι είναι προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου. Παράλληλα, τα εισηγμένα ανατολικο-ιωνικά αγγεία και τα λιγυστά φοινικικά και

⁴⁷ ΠΑΕ 1996, 28-33. Για τον τύπο βλ. Krause 1977.

⁴⁸ ΠΑΕ 1996, 34-35.

⁴⁹ ΠΑΕ 1996, 54-56.

⁵⁰ ΠΑΕ 1996, 85-88.

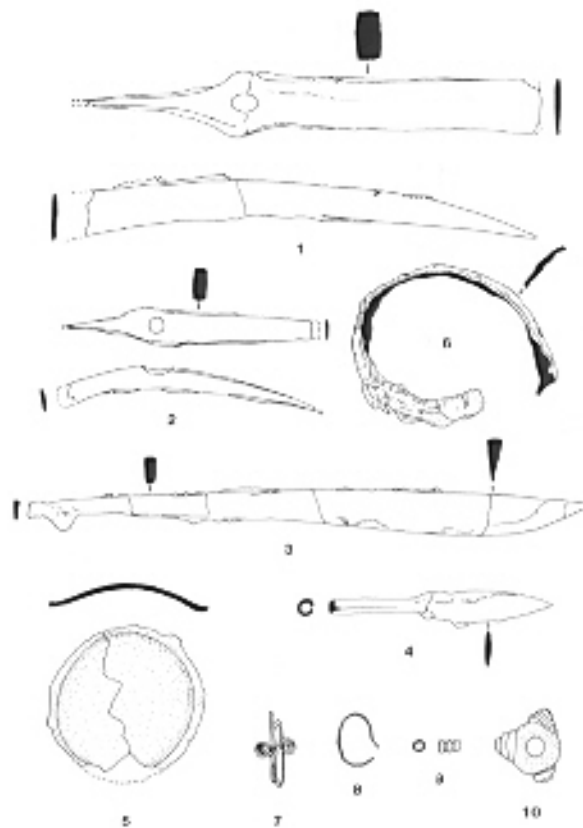
⁵¹ Βλ. γενικά Psaroudakis 1998.

⁵² Σύμφωνα με τον Νικοκράτη (*Υπερτριών κτίσμα είναι τὸν Ωρωπὸν*) (FGH Hist. 376 F1) και τον Στ. Βεζ. λ. *Γραία - πόλις Ἐρετρίας*.

⁵³ Wilamowitz-Möllendorf 1886, 104-107. Βλ. και Πετράκος 1968, 19-20- 1992, 5-6- Buck 1979, 100- Bearzot 1989, 114 κ.ε.λ. Κοσμάπουλος 1989, 170- Κοσμοπούλου 2001, 14. Ο Gomme (1956, 81) είχε υποστηρίξει ότι ο Ωρωπός αρχικά κατοικήθηκε από Γραικούς και αργότερα πέρασε στην κυριαρχία των Ερετριέων. Κοσμάπουλος 1989, 170, *contra* Wallace, 1936, κριτ. II.

⁵⁴ Knoepfler 1985, 50-55- 2000a, 95-96.

Εικ. 15. Εργαλεία, χειριρίδιο και κοσμήματα από τον Κεντρικό Τομέα (σχ. Α Μαζαράκη Αινιάνος).

αιγυπτιαζόντα πολύτιμα αντικείμενα, όπως χάνδρες από ναλόμαζα και φαγεντιανή, σφραγίδες και ψήφοι από ημιπολύτιμους λίθους, καθώς και ο σκαρβαίος που μνημονεύτηκε παραπάνω, κ.ά., αποτελούν τεκμήρια επαφών και με την ανατολική Μεσόγειο.

Δεν είναι ακόμη σαφής ο προσδιορισμός όλων των οικοδομημάτων. Ορισμένα από αυτά χρησιμοποιούν με βεβαιότητα ως εργαστήρια μεταλλοτεχνίας. Αυτό πιστοποιείται από τους διάσπαρτους μεταλλευτικούς

κλιβάνους τόσο έξω όσο και μέσα στα οικοδομήματα (λ.χ. στο εσωτερικό του ελλειφοειδούς Α), καθώς και από τα πολυπληθή απορρίμματα εικαμίνευσης, που είναι σπαρμένα σε όλους τους χώρους της ανυσοκαρής. Από τις αναλύσεις των σκαριών, που πραγματοποιήθηκαν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου από τον R. Doonan με τη βοήθεια του Γ. Μπισσιόπουλου, καταδείχθηκε ότι κατασκευάζαν σιδερένια και χάλκινα αντικείμενα, ενώ προέκυψαν ενδείξεις και για πρωτογενή κατεργασία χαλκού⁵⁵. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται αρκετά πήλινα ακροφύσια κλιβάνων (τυγες). Τα σιδερένια εργαλεία αποτελούν μία από τις πιο σημαντικές κατηγορίες κινητών ευρημάτων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα σύνολο από 70 περίπου σιδερένια μαχαίρια και εργαλεία (κυρίως μικρές αζίνες διαφόρων μεγεθών), που βρέθηκε κατά την ανασκαφική περίοδο του 1998 (εικ. 15, αρ. 1-4)⁵⁶. Ανάμεσά τους συλλέχθηκαν μερικά ασημένια και χάλκινα κοσμήματα, καθώς και χάνδρες από ναλόμαζα και φαγεντιανή, προφανώς εισηγμένες από την Ανατολή (εικ. 15, αρ. 5-10).

Στον ίδιο χώρο φαίνεται ότι λειτουργούσαν παράλληλα και εργαστήρια αγγειοπλαστικής. Ένα από τα κυκλικά οικοδομήματα (Η) φαίνεται ότι χρησιμοποιείτο ως κεραμικός κλιβανός ενώ βρέθηκαν και τρεις παρόμοιοι κλιβανοί με διδυμούς θαλάμους καύσης⁵⁷. Η καύση όλων των κλιβάνων αυτών ήταν κουκούτσια από αγριελιές, που βρέθηκαν σε ικανές ποσότητες, τελείως πυρακτωμένα.

Τα πολυάριθμα τεκμήρια για την ενασχόληση των Ευβοίων με τη μεταλλοτεχνία (Καστρι⁵⁸, Λευκαντι⁵⁹, Ερέτρια⁶⁰, Πιθηκούσες⁶¹) ενισχύουν την επικρατούσα σήμερα άποψη ότι ένα από τα βασικά κίνητρα, που τους οδήγησαν αρχικά στην Ανατολή και τη Χαλκιδική και στη συνέχεια στη Δύση, ήταν το εμπόριο μετάλλων⁶². Κάτι τέτοιο συνάγεται και από το εδάφιο της

⁵⁵ Doonan (υπό έκδ.)- Doonan - Mazarakis Ainian (υπό έκδ.).

⁵⁶ ΠΑΕ 1998, 62-64.

⁵⁷ Για έναν πρόσφατο κατάλογο κεραμικών κλιβάνων των πρώιμων ιστορικών χρόνων βλ. Παπαδοπούλου 1989, ειδικότερα σελ. 43-44.

⁵⁸ Σαπουνά-Σκαλλάρσκη 1994-95, 131, σχ. 19α, φωτ. 5.

⁵⁹ Porham *et al.* 1980, 93-97, 279.

⁶⁰ ΠΑΕ 1980, 86-97· Huber 1991· Θέμελης 1992, 29-38· Themelis 1983· Le Rider - Verdan 2002.

⁶¹ AR 1970-71, 64-67· Klein 1972· Ridgway 1984β, 105 κ.εξ.

⁶² Dunbabin 1948, 7-8· Ridgway 1998· 1999· AR 1994-95, 75-96. Η αναφορά του Σιρόβωνα (V, 4.9) ότι οι Ευβοείς εγκαταστάθηκαν στις Πιθηκούσες επειδή υπήρχαν χρυσωρυχεία ενδέχεται να αποτελεί μία αμετάφραστη ανάμνηση των μεταλλουργικών δραστηριοτήτων των πρώτων αποίκων και της ενασχόλησής τους με την κοσμηματοποιία.

Οδύσσειας όπου η Αθηνά, μεταμφιεσμένη ως Μέντις, αφηγείται στον Τηλέμαχο ότι έφρασε στην Ιθάκη καθ' οδόν προς την Τεμέση, όπου πηγαίνει για να ανταλλάξει σίδερο με χαλκό (Οδ., α 182-184· *πλέον επί οἴνοπα πόνοιον ἐπ' ἄλλοθρόους ἀνθρώπους / ἐς Τεμέσην, μετὰ χαλκόν, ἄγω δ' αἶθωνα σίδηρον*). Η υπόθεση του Μ. Σακελλαρίου ότι κάτοικοι της Γραίας πήραν μέρος στις πρώτες εξορμήσεις των Ευβοέων στη Δύση⁶³ αποκτά σήμερα και αρχαιολογικά ερείσματα. Με βίση όλα τα παραπάνω ενισχύεται η άποψη, που διατύπωσαν κατά καιρούς αρκετοί μελετητές, ότι δηλαδή οι Γραίοι πρέπει να συμμετείχαν στην ίδρυση των πρώτων ευβοϊκών αποικιών στη Δύση, ήρθαν σε επαφή με τους αυτόχθονες κατοίκους της ιταλικής χερσονήσου και τελικώς όλοι οι Έλληνες έγιναν γνωστοί στη Δύση ως *Graii*, *Graeci*⁶⁴.

Η παρουσία πολυάριθμων επάλληλων περιβόλων της Γεωμετρικής και πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου στον Ωρωπό επιτρέπει την διατύπωση ορισμένων σκέψεων⁶⁵. Η συνήθεια αυτή προφανώς απηχεί έναν τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, που φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα οικείος στην γεγονική Εύβοια. Οι ανασκαφές του Π. Θέμελι⁶⁶, της Α. Ανδρειωμένου⁶⁷ και των Ελβετών⁶⁸ στην Ερέτρια έφεραν στο φως τις τελευταίες δεκαετίες αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα της Γεωμετρικής περιόδου. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις τα στεγασμένα οικοδομήματα, συνήθως ελλειψοειδούς μορφής, πλαισιώνονται από περιβόλους. Αυτή η παρατήρηση ισχύει και για το ιερό του Απόλλωνος Δαφνηράρου, και ήταν ένας από τους λόγους που με είχαν οδηγήσει το 1987 στην αμφισβήτηση της στερεότητας άποψης ότι η παρουσία ενός μεταγενέστερου αστικού ναού σε

μία συγκεκριμένη θέση προϋποθέτει ότι τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα στον ίδιο χώρο θα πρέπει επίσης να θεωρηθούν λατρευτικά⁶⁹. Παρόμοιοι περιβόλοι φαίνεται ότι χαρακτηρίζουν και τη γεγονική Ξερόπολη-Λευκαντι⁷⁰, καθώς και την Κύμη⁷¹, αλλά και απομακρυσμένες περιοχές, όπως την Παλαιά Σμύρνη⁷².

Πώς εξηγείται η παρουσία των περιβόλων αυτών; Μία εξήγηση είναι ότι παρέχαν προστασία από τις συχνές πλημμύρες από τους χειμάρρους και τα ποτάμια, που διέρχονταν μέσα από τους οικισμούς. Είναι γνωστό ότι στο σημείο της μετέπειτα Δυτικής Πύλης, οι Ερετριείς, στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., εξέτρεψαν την κοίτη του ποταμού που διερχόταν μέσα από την κατοικημένη ζώνη⁷³. Η εικόνα της γεωμετρικής Ερέτριας, σύμφωνα με την γνωστή αναπαράσταση του Κ. Krause, μπορεί να εφαρμοστεί και στην περίπτωση του Ωρωπού. Στην Ερέτρια οι γεωλογικές έρευνες έδειξαν ότι πολλά αποξηραμένα ρεύματα διαμορφώθηκαν από τον 7ο αι. π.Χ. και εξής σε οδικές αρτηρίες. Κάτι παρόμοιο παρατηρήθηκε και στον Ωρωπό (οικόπεδο ΟΤΕ και πιθανώς Β-Ν οδός του Δυτικού Τομέα).

Όμως η προστασία από τις πλημμύρες δεν πρέπει να είναι ο μόνος λόγος της παρουσίας των περιβόλων. Οι έρευνες στον Ωρωπό έδειξαν ότι η εικόνα που παρατηρείται στον Κεντρικό Τομέα, επαναλαμβάνεται στον Δυτικό. Φαίνεται δηλαδή ότι έχουμε να κάνουμε με αυτόνομες οικιστικές μονάδες, τις οποίες θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε οίκους⁷⁴. Μέσα στα όρια κάθε περιβόλου, το «*έρκος*» του Ομήρου, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι διέμνε μία οικογένεια. Τα οικοδομήματα, που συνθέτουν την κάθε μονάδα, ήταν

⁶³ Sakellariou 1978, 26.

⁶⁴ Niese 1877· Busolt 1885, 43-45· Meyer 1937, 440· Bury 1895, 236-237· Bury – Meiggs 1975, 74-75· Bengtson 1988, 20· Πετράκος 1968, 20· 1992, 5· Manfredi 1997, 138, *contra* Wilamowitz-Möllendorf 1886· Kertschner 1943, 156-161· Bérard 1952· Χατζής 1953· Maddoli 1996, 995 κ.ε.ε· Jameson – Malkin 1998. Σύμφωνα με τον Μ. Σακελλαρίου (Sakellariou 1978, 26), οι κάτοικοι της Γραίας δεν αναφέρονται στις πηγές επειδή ήταν επίσημα μέλη του Ερετριακού κράτους.

⁶⁵ Για αναλυτική πραγμάτευση του θέματος βλ. Mazarakis Ainiian 2002β· (υπό έκδ.).

⁶⁶ Themelis 1983· Θέμελις 1992.

⁶⁷ Ανδρειωμένου 1981.

⁶⁸ Mazarakis Ainiian 1987· Kahil 1981α· 1981β· Verdan 2001· 2002.

⁶⁹ Mazarakis Ainiian 1987, 23.

⁷⁰ Popham *et al.* 1980, 11-25.

⁷¹ Sapouna-Sakellariaki 1998.

⁷² Akurgal 1983, 22-33.

⁷³ Krause 1972· 1982· 1983.

⁷⁴ Knox 1973.

όπως φαίνεται συναρτημένα με τον αριθμό των μελών της οικογένειας και την θέση που κατείχε αυτή στην κοινωνία. Η ομηρική περιγραφή του οίκου, με το μέγαρο, το έρκος που το περιβάλλει (*Ιλ.*, Α 476), τους σωρούς της κοιριάς από την παραμονή των ζώων στην αυλή (*Ιλ.*, Ω 163 κ.εξ., *Οδ.*, ρ 297), τον βωμό του Διός «*ἐν μέσῳ ἔρκεσσι*» (*Οδ.*, χ 334), τη θόλο (*Οδ.*, χ 442-474), τη «*λαύρη*» (*Οδ.*, χ 136-138, 162-166) και τους ανεξάρτητους θαλάμους (*Οδ.*, α 425, δ 718, 802, ψ 192 κ.εξ.) νομίζω ότι ταιριάζει ικανοποιητικά με τα ευρήματα του Ωρωπού. Ακόμη και το ομηρικό «*ἀπερώϊον*» (λ.χ. *Οδ.* φ, 42) θα μπορούσε να αποκατασταθεί στο κτίριο Θ του Κεντρικού Τομέα, όπου υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε κλίμακα που οδηγούσε σε πατάρι, όπως στην περίπτωση της ελληνοειδούς αρχαϊκής οικίας στη θέση Punta Chiarito των Πιθηκουσσοῦν⁷⁵. Οι κεντρικές εστίες των περισσότερων οικιών του Ωρωπού, το μεγάλο θρανίο στο αιθιδωτό δωμάτιο του κυρίου Θ, τα πολυάριθμα κατάλοιπα των οστών ζώων, τα μικρά ακέραια κλειστά αγγεία, που θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί σε σπονδές, συνιστούν ενδείξεις για την τέλεση «ομηρικών» συμποσίων. Μάλιστα τα υφαντικά βάρη κατά μήκος των τοίχων μας φέρνουν στο νου τα ομηρικά χωρία όπου οι γυναίκες αποτραβιούνται σε μία άκρη και υφαίνουν όσο διαρκεί το συμπόσιο των ανδρών⁷⁶.

Από τις ανασκαφές του Ωρωπού διαφαίνεται ότι μέσα στα πλαίσια του κάθε οίκου υπήρχε αυτονομία τόσο σε οικονομικό όσο και σε θρησκευτικό επίπεδο. Για παράδειγμα, κάθε νοικοκυριό φαίνεται ότι είχε κατά περιόδους δική της ανεξάρτητη κεραμική παραγωγή. Ωστόσο, οι δραστηριότητες, που σχετίζονται με τη μεταλλοτεχνία, χαρακτηρίζουν μόνον τις οικογένειες που κατοικούσαν στον Κεντρικό Τομέα, ενσασχόληση που ασφαλώς τους προσέδιδε μεγαλύτερο πλούτο, δύναμη και κύρος. Ορισμένες από τις λατρευτικές εκδηλώσεις, των οικογενειών, που κατοικούσαν στη συγκεκριμένη περιοχή, πρέπει να είχαν ως αποδέκτες την Αλία Νύμφη, θεά προστασίας των ναυτικών, της οποίας η λατρεία μαρτυ-

ρείται επιγραφικά στον Ωρωπό κατά την Ελληνιστική περίοδο⁷⁷ αλλά και τους αδελφούς της, τους Τελχίνες, δηλ. τους δαίμονες που είχαν σχέση με τη μεταλλοτεχνία⁷⁸. Η λατρεία του ήρωος στον μεγάλο περίβολο του Κεντρικού Τομέα φαίνεται ότι έχει το παράλληλό της στον περίβολο του Δυτικού Τομέα.

Σε κάθε οικιστική μονάδα ένα από τα οικοδομήματα πρέπει να ήταν η κύρια κατοικία και τα λοιπά οικοδομήματα πρέπει να ήταν χώροι εργασίας και λατρείας. Το αν κάποιος ή κάποιος οίκος ξεχώριζαν από τους υπόλοιπους είναι μάλλον πρόωρο να επιχειρήσουμε να το διαπιστώσουμε. Η κοινωνική διαστρωμάτωση δεν είναι ιδιαίτερα έντονη, μολονότι η εντύπωση που δίδεται με τα μέχρι σήμερα υλικά κατάλοιπα, που έχουν αποκαλυφτεί, είναι ότι το οικοδομικό συγκρότημα του κεντρικού τομέα, που περιβάλλεται από τον εντυπωσιακό περίβολο, ανήκε σε μία από τις πιο σημαντικές οικογένειες του Ωρωπού. Αυτό προφανώς επέτρεπε στους ενοίκους του κυρίου Θ να τελούν θρησκευτικές τελετές στις οποίες θα συμμετείχαν και μέλη από άλλες οικογένειες. Αλλά και τα επάλληλα κτίρια **II**, **IO** στο μέσον του περικλειστού χώρου του Δυτικού Τομέα ενδέχεται να ανήκαν σε μία σημαντική οικογένεια. Τούτο συνάγεται από τη μεγάλη διάρκεια χρήσης των παραπάνω κτιρίων, καθώς και από την επιμελημένη τοιχοποιία τους.

Η παραπάνω πρόταση επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα την διαδικασία γένεσης του ιερού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια, που σύμφωνα με παλαιότερη άποψή μου ήταν αρχικά ο περιήνας της αριστοκρατικής συνοικίας της πόλης, που μετεξελέχτηκε σε ιερό της πολιούχου θεότητας⁷⁹. Ορισμένα κτίρια προορίζονταν για κατοικίες της αριστοκρατικής τάξης, άλλα χρησιμοποιούν ως χώροι εργασίας (λ.χ. εργαστήριο για την κατασκευή χάλκινων αντικειμένων). Τον ίδιο «διπολισμό» παρατηρούμε, όπως είδαμε, στη βιοτεχνική συνοικία των Πιθηκουσσοῦν (αιθιδωτή κατοικία, ελληνοειδή ή ορθογώνια εργαστήρια μεταλλοτεχνίας).

Φαίνεται συνεπώς ότι η σύνθετη κοινωνική οργάνωση οδήγησε σταδιακά, από το β' μισό του 8ου αι.

⁷⁵ Gialanella 1994· De Caro – Gialanella 1998.

⁷⁶ Για την υπόθεση ότι στο εσωτερικό της ελληνοειδούς οικίας στην Ξηρόπολη υπήρχε αργαλειός βλ. Fagerström 1988, 41-42, 132-133.

⁷⁷ Πετράκος 1997, 401-407, αρ. 511-519.

⁷⁸ Γενικά για τους Τελχίνες βλ. *RE* V A1, 1934, 197-226 (H. Hentze)· Χατζής 1929· Α. Οικονομίδης, *Λεξικόν Κοινωνικών Επιστημών*, λ. *Επιγραφική*, 2470· Realacci 1976· Φοράκλας 1987, 79-84· Blakely-Westover 1998.

⁷⁹ Mazarakis Ainian, 1987· 1997, 58-62. Τις απόψεις μου φαίνεται ότι συμμερίζεται ως ένα βαθμό και ο Cl. Béard (1998).

π.Χ., στην εξειδίκευση των οικοτεχνικών ή βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στα πλαίσια του οίκου. Σε περιοχές όπου κυριαρχούσαν οι καμπυλόγραμμες αρχιτεκτονικές μορφές, η λύση που δόθηκε ήταν η ενσωμάτωση των επιμέρους κυρίων μέσα σε έναν περιβόλο, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις επιχειρήθηκαν δύοκολοι συνδυασμοί, όπως στη Λαθούριζα της Αττικής⁸⁰. Αντίθετα, σε περιοχές όπου επικρατούσε η συνήθεια να χτίζον ορθογώνια σπίτια, οι επιλογές ήταν περιοσύτερες. Είτε ακολουθήθηκε και εδώ η λογική του περιβόλου, όπως στα Μέγαρα Υβλαία⁸¹, είτε εκείνη της κεντρικής αυλής, γύρω από την οποία διατάσσονταν οι χώροι, όπως στη Ζαγορά της Άνδρου⁸² ή τη Μίλατο⁸³. Οι κοινωνικές μεταβολές που σταδιακά θα οδηγήσουν σε ανάγκη κατάιμησης του ωφέλιμου χώρου των κυρίων, έτσι ώστε ο κάθε χώρος να έχει μία συγκεκριμένη χρήση και η πρόσβαση σε αυτούς να είναι ελεγχόμενη, σε συνδυασμό με τον περιορισμό του ρόλου της γυναίκας στις οικοτεχνικές δραστηριότητες και τον αποκλεισμό της από τα κοινά, με εξαίρεση βέβαια τις θρησκευτικές εκδηλώσεις, θα οδηγήσει περαιτέρω στην παγίωση του τύπου του αρχαίου ελληνικού σπιτιού, όπου οι χώροι θα είναι πλέον στραμμένοι προς το εσωτερικό και θα διατάσσονται γύρω από μίαν αυλή⁸⁴. Αναμφίβολα, η εξέλιξη υπήρξε αργή. Από τον αφιδωτό μνημειώδη αριστοκρατικό οίκο του 10ου αι. π.Χ. στο Λευκαντί, όπου όλες οι δραστηριότητες βρίσκονται συγκεντρωμένες κάτω από την ίδια στέγη, έως την αρχαϊκή οικία με την παστάδα του Ωρωπού διανύθηκε μία μεγάλη πορεία, από την οποία ακόμη μας λείπουν οι συνδυετικοί κρίκοι. Οι ανασκαφές του Ωρωπού συμβάλουν ως ένα βαθμό στη γεφύρωση αυτού του κενού.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Κουκουζέλη: Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Μαζαράκη για αυτή την εξαιρετικά σημαντική συμβολή του στις γνώσεις μας για την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και θα ήθελα να παρατηρή-

σω τα εξής. Ευχαρίστως δέχομαι τη σύνδεση της μεταλλοτεχνίας στον Ωρωπό με τη λατρεία των Τελχίνων και της Αλίας αλλά μου είναι δύσκολο να δεχτώ τη σύνδεση της μεταλλουργίας με την αριστοκρατία ή έστω με κάποια ελίτ. Η δυσκολία μου οφείλεται σε τρεις λόγους. Πρώτον, γνωρίζουμε ότι η αρχαία ελληνική αριστοκρατία περιφρονούσε τους σιδηρουργούς, τους αποκαλούσε «βάναντσους», όπως γνωρίζουμε από τα αρχαϊκά κείμενα, διότι εξασκούσαν ένα τόσο ανθυγιεινό επάγγελμα. Δεύτερον, δεν μπορώ να φαντασιώ την αριστοκρατία να ταυτίζεται με τους δαίμονες Τελχίνες. Ούτε μπορώ να φανταστώ την αριστοκρατία να ανασπνεί ευχαρίστως αυτά τα ανθυγιεινά αέρια που εκπέμπουν οι μεταλλουργικές δραστηριότητες. Κατά τη γνώμη μου, εδώ υπάρχει μια εναλλακτική ερμηνεία, ότι πρόκειται για μια πραγματικά σημαντική ένδειξη της ανόδου αυτής της μεσοσίας κοινωνικής τάξης που φάχουμε στην αρχαιολογική μαρτυρία, δηλαδή των κακών, των μη ευγενών, των τεχνιτών, που τελικά έγιναν ευγενείς λόγω πλούτου και όχι λόγω καταγωγής. Και νομίζω ότι αυτή η ερμηνεία ταιριάζει περισσότερο με τα ευρήματα του Ωρωπού.

Μαζαράκης Αινιάν: Δεν είπα ότι στον Ωρωπό έχουμε μια αριστοκρατική τάξη, η οποία κατοικεί σ' αυτή την περιοχή. Πιστεύω ότι είναι αρκετά εύπορη και αυτό φαίνεται από τα ευρήματα. Έδειξα ένα μικρό μέρος από αυτά. Η κεραμική είναι καλής ποιότητας. Μαρτυρούνται επαφές με άλλες περιοχές του Αιγαίου και νομίζω ότι μιλάμε για μια εύπορη κοινωνία. Τα ίδια τα κτήρια, αν τα προσέξει κανείς, είναι πραγματικά προσεγμένα και ευρύχωρα. Το πώς ακριβώς θα πρέπει να φανταστούμε τις εργασίες που τελούνταν εκεί και που έχουν σχέση με την μεταλλοτεχνία, αυτό είναι ένα ζήτημα που είναι πολύ δύσκολο να το κατανοήσουμε. Δηλαδή, ποιοί ήταν αυτοί που έκαναν την καταργουσία των μετάλλων; Πιστεύω,

⁸⁰ Mazarakis Ainian 1997, 235-239.

⁸¹ Vallet *et al.* 1976, 274, fig. 39. Cordsen 1995. Vallet 1996, 470-475. Villard 1999, 138-139. Barra-Bagnasco 1996, 353.

⁸² Cambitoglou *et al.* 1971-1988. Cambitoglou 1981. Morris 1998β, 28-29.

⁸³ Morris 1998β, 22 και σημ. 31.

⁸⁴ Την άποψη του Ian Morris (1998β, 28-29) δεν τη συμμερίζεται η Lisa Nevett (1999, 158-160).

όμως, ότι θα μπορούσε κάποιος να έχει τον έλεγχο της παραγωγής αυτής, ο οποίος θα διέμενε στο μεγάλο κτίριο και δεν θα ήταν ο ίδιος μεταλλοτεχνίτης. Έπειτα, αυτή την εργασία, θα πρέπει να τη φανταστούμε περιστασιακή. Μη φανταστείτε ότι αυτά ήταν εργαστήρια που λειτουργούσαν σε καθημερινή βάση και νομίζω ότι δεν υπήρχε μια έντονη εξειδίκευση στη Γεωμετρική περίοδο. Άλλωστε, στα χρόνια εκείνα δεν νομίζω ότι μπορούμε να προβάλλουμε την έννοια του «βίβανσοου», που υπάρχει αργότερα και χαρακτηρίζει τους μεταλλουργούς.

Κουκουζέλη: Έχω μία δεύτερη παρατήρηση. Όταν μας μιλάτε για τον οίκο, μήπως κάνετε υπαινιγμό ότι στον Ωρωπό έχουμε κάποια πρόμη μορφή πόλης-κράτους;

Μαζαράκης Αιτιάν: Κάτι τέτοιο δεν μπορώ να το πω κι ούτε έχω κάνει τέτοιο υπαινιγμό. Άλλωστε, δεν έχουμε ναό της πολιούχου θεότητας, ούτε σαφή εικόνα των ορίων του οικισμού καθώς υπάρχει μια επίχωση 3 μ. από λάσπη που κάλυψε αυτή την περιοχή. Δεν γνωρίζουμε καθόλου πόσο εκτείνεται ο οικισμός. Έως σήμερα έχουμε ανασκάψει μια μεγάλη έκταση, αλλά δεν μπορεί κανείς να μιλήσει ασφαλώς για πόλη. Θα μπορούσε κανείς να φανταστεί οικιστικές νησίδες ανάμεσα από χειμάρρους.

Κουκουζέλη: Έχετε σκεφτεί καθόλου τον παραλληλισμό με τον Θορικό; Βέβαια ο Θορικός είναι κοντά σε μεταλλεία, ενώ ο Ωρωπός δεν είναι.

Μαζαράκης Αιτιάν: Δεν είναι κοντά σε μεταλλεία αλλά τα μέταλλα μπορεί να τα έφερναν είτε από κοντινές είτε από μακρινές περιοχές. Αυτό είναι ένα ζήτημα, που δεν το έχουμε λύσει, παρόλο που έχει ολοκληρωθεί η μελέτη όλων των καταλοίπων εκκαμίνευσης και έχουν προκύψει πολλά ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Ωστόσο, δεν έχουμε λύσει ακόμη το ζήτημα της προέλευσης της πρώτης έλης.

Walter-Καρέδη: Πώς εξηγείτε τις πασσαλότρηπες στο εργαστήριο της μεταλλοτεχνίας; Επρόκειτο για πασσάλους που στηρίζαν τη στέγη;

Μαζαράκης Αιτιάν: Είναι λίγο προβληματικό διότι είναι κάπως μακριά σε σχέση με τους τοίχους. Είναι σε κανονική διάταξη γύρω-γύρω, αλλά κατά την άποψή μου είναι σχετικά μακριά. Θα

έπρεπε να είναι λίγο πιο κοντά. Πάντως, στον Ωρωπό, έχουμε και άλλες πασσαλότρηπες γύρω από άλλα ελληνοσειδή οικοδομήματα και γνωρίζω ότι και στην Ερέτρια είχε εντοπιστεί κάτι παρόμοιο γύρω από ένα ελληνοσειδή οικοδόμημα, που είχε σκάψει ο κ. Θέμελης. Νομίζω ότι είναι αρκετά συνηθισμένο και βοηθούσαν τη στήριξη της στέγης με μια τεχνική, που έχει μακρά παράδοση, η οποία ξεκινάει με το ηρώον στο Λευκαντί ήδη από τον 10ο αι. π.Χ. Μετεξελιούσεται, πιθανόν, στο γνωστό μας περιτύλιο, αλλά αυτό είναι ένα άλλο τεράστιο ζήτημα.

Walter-Καρέδη: Ναι, διότι το περιτύλιο είναι σε τερά οικοδομήματα. Ωστόσο, αυτές οι πασσαλότρηπες, θεωρείτε ότι χρησιμοποιούν για την στήριξη της στέγης.

Μαζαράκης Αιτιάν: Μια σκέψη, που έχω κάνει, είναι ότι επειδή άναβαν φωτιά στο εσωτερικό του κτιρίου, θα έπρεπε να έχουν πολύ ψηλή στέγη, η οποία θα χρειαζόταν μια πρόσθετη στήριξη.

Κάντα: Θα ήθελα να επενθυμίσω αυτό που ξέρουμε από παλαιότερα για τη σύνδεση της μεταλλοτεχνίας με τη λατρεία, που την ξέρουμε οίγουρα από την Κρήτη αλλά και από την Κύπρο και σε πολύ καλά κτήρια, όπως είναι η Unexplored Mansion στην Κρήτη, όπου έχουμε στοιχεία της εργασίας του μετάλλου μέσα από σπουδαίες πόλεις. Πάντως, υπάρχει σύνδεση της μεταλλοτεχνίας με τη λατρεία και γι' αυτό ταιριάζουν πολύ ωραία το ότι βρέθηκαν αυτά. Και εφόσον η μεταλλοτεχνία ήταν σπουδαία πλουτοπαραγωγική πηγή, δεν νομίζω ότι όσοι την είχαν υπό τον έλεγχό τους ήταν «κακοί».

Θέμελης: Πρέπει να συγχαρούμε τον κ. Μαζαράκη, που είναι ένας καταπληκτικός και πολύ προσεκτικός ανασκαφέας. Αυτό το συγκρότημα είναι πολύ σημαντικό αλλά και πολύ προβληματικό. Και η σχέση του με την Ερέτρια είναι αμεσότητα, είναι απέναντι και είναι σε μια περιοχή της Ωρωπίας, που θα έπρεπε κανείς να το δει σε εξάρτηση με την Ερέτρια και αυτό θα προκύψει από την έρευνα. Προσωπικά, σε αυτή την φάση, δεν θα προχωρούσα σε απόπειρες ερμηνειών, σε μια φορμαλιστική τάση σχηματισμού των πραγμάτων σε σχέση με τους περιβάλλοντες διότι τα παραδείγματα, που φέρατε δεν είναι πειστικά. Ο Ωρωπός έχει τέτοια στοιχεία,

αλλά η Ερέτρια έχει πολύ ισχνά τέτοια στοιχεία. Καλύτερα να το αποφύγει κανείς αυτό σε αυτή τη φάση ώστε να μη δίνει αφορμή και στην κ. Κογκουζέλη να κάνει αυτά τα σχόλια. Επίσης, θέλω να παρατηρήσω ότι τα λατρευτικά ίχνη είναι πολύ ισχνά. Δεν πείθουν. Εσείς σημειώσατε ότι θα μπορούσε να έχει σχέση με μια προγονολατρεία.

Μαζαράκης Αιτιάν: Ναι, αυτό είπα, σε σχέση με την κατασκευή XXXIV. Και πράγματι είναι μια πολύ σύνθετη ανασκαφή και παρουσιάζει πολλά προβλήματα ερμηνείας. Ωστόσο, είμαι υποχρεωμένος να κάνω κάποιες ερμηνείες. Σίγουρα, όσο προχωράει η μελέτη του υλικού, θα προκύψουν νέα στοιχεία. Σχετικά με τους περιβόλους θέλω να πω ότι δεν έχετε δίκαιο. Η περίπτωση της Ερέτριας είναι παρόμοια και οι πρόσφατες ανασκαφές των Ελβετών στο ιερό του Απόλλωνα με πείθουν ακόμη και γι' αυτό. Δηλαδή, το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα βρίσκεται τελικά σε μια νησίδα και έχουμε και εγκάρσιους περιβόλους και πολυάριθμα οικοδομήματα μέσα σε αυτόν τον χώρο.

Χατζή-Βαλλιάνου: Δύο ερωτήσεις έχω να κάνω. Κάπου, σε μία διαφάνεια, είδα έναν τοίχο λεσβίας δομής. Είναι πράγματι έτσι ή έτσι μου φάνηκε; Η δεύτερη ερώτηση έχει να κάνει με το γιατί προτιμώνται τα αφιδωτά κτίρια. Γιατί τόσα πολλά αφιδωτά κτίρια; Το ρωτάω διότι έχω κάποια σκέψη ότι μπορεί να συνδεθούν με λατρείες και μάλιστα με τη μεταλλοτεχνία. Αυτό σε σχέση με τη λατρεία της Κυβέλης και τη μετακίνησή της από την ανατολή προς τη δύση.

Μαζαράκης Αιτιάν: Για την πολυγωνική τοιχοποιία, που συναντούμε σε ορισμένα κτήρια του Ωρωπού, όντως υπάρχει μία τέτοια τάση, που εντοπίζεται στον 7ο αι. π.Χ. Τα αφιδωτά και ελλειψοειδή κτίρια χαρακτηρίζουν γενικά όλη την ηπει-

ρωτική Ελλάδα. Αυτό που κεντρίζει το δικό μου ενδιαφέρον και το θεωρώ πιο προβληματικό, είναι όλα αυτά τα κυκλικά και τοίχισ διότι τα κυκλικά τα θεωρούσαμε σπάνια οικοδομήματα και ξαφνικά έχουμε περισσότερα στον Ωρωπό απ' όσα γνωρίζουμε από άλλες περιοχές.

Παναγιωτάκη: Έχω πραγματικά εντυπωσιαστεί μ' αυτό τον χώρο. Θα ήθελα να σταθώ σε τρία αντικείμενα που δείξατε: στις τριγωνικές χάνδρες από ύλο ή φαγεντιανή. Τέτοιες χάνδρες υπάρχουν από την Εποχή του Χαλκού και συνεχίζουν στη δική σας περίοδο και βρίσκονται παντού, και στην Εγγές Ανατολή και στο Αιγαίο. Όμως, τελευταίως, ο συνεργάτης μου καθηγητής κ. Τυτε του Εργαστηρίου της Οξφόρδης βρήκε ότι από το 1000 π.Χ. και μετά αρχίζουν να εμφανίζονται πηλό στην Εγγές Ανατολή και, απ' ό,τι φαίνεται, από εκεί διοχετεύονται στο Αιγαίο. Ήθελα, λοιπόν, να πληροφορήσω τους συναδέλφους ότι διευθύνω ένα πρόγραμμα υαλωδών υλών, που περιλαμβάνει και τις πήλινες αυτές χάνδρες - έχω μάλιστα την αίσθηση ότι αυτές που μάς δείξατε είναι εφυαλωμένος πηλός που έχει οφθαλμούς από ύλο - και θα μπορούσαμε να αναλύσουμε χάνδρες που έχετε και να εντοπίσουμε και την πηγή του πηλού. Να σιγουρευτούμε από πού έρχονται. Αν έρχονται πράγματι από την Εγγές Ανατολή ή κατασκευάζονται κάπου στο Αιγαίο.

Μαζαράκης Αιτιάν: Αρκεί η μέθοδος να μην είναι καταστρεπτική.

Παναγιωτάκη: Εμείς χρησιμοποιούμε την καταστρεπτική αλλά το ΙΤΕ Κρήτης κατασκεύασε ένα μηχάνημα, που είναι μη καταστρεπτικό και μάλιστα το χρησιμοποίησα σε μία χάνδρα στο Μουσείο Ηρακλείου. Λειτουργεί με λέιζερ, οπότε θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε αυτή τη μέθοδο.